

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЧІАШВІЛІ АЛЬБЕРТ ДАВИДОВИЧ

УДК 347.447.63:355.271(477)

ДИСЕРТАЦІЯ
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ТА ЗМІНИ УМОВ ЦИВІЛЬНО-
ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

081 – Право

08 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Кочіашвілі А.Д.

Науковий керівник:
ОМЕЛЬЧУК Олександр Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Кочіашвілі А.Д. Особливості виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним комплексним дослідженням особливостей виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану. У ході дослідження здійснено комплексний аналіз наукових підходів до визначення специфіки договірних правовідносин в їх динаміці в період воєнного стану.

У процесі характеристики стану наукової розробки проблематики теми визначено, що сучасний стан наукової розробки характеризується переходом від загальних теоретичних концепцій до пошуку прикладних механізмів адаптації приватного права до умов викликів перед публічними структурами.

Проведений аналіз показав, що особливості формування законодавства та практики виконання і зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили змінювалися залежно від історичного періоду, що поряд з частковим опануванням людиною більшої стихійних явищ актуалізуються питання перегляду підходів до формування законодавства та правозастосовчої практики щодо специфіки виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили, адже історично людина співвідносила явища непереборної сили до Божої волі та саме з цим пов'язувалися їх непередбачуваність та невідворотність.

Дослідження свідчить, що непередбачувані обставини здавна враховувалися законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Юридичну значущість дії осіб в умовах непередбачуваних обставин (в умовах природної стихії або суспільного лиха) набули ще на початку

розвитку цивілізації. На підставі аналізу письмових правових актів зроблено висновок, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини в сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

Визначено, що римські терміни «*vis maior*», «*casus fortuitous*», «*damnum fatale*», які вживалися на позначення непереборної сили в різних видах договорів щодо передачі майна (купівля-продаж, позичка, позика, підряд, перевезення, найм) характеризували невідворотний випадок, якому неможливо протистояти, а саме стихійні лиха (землетрус, повінь, зсув землі, обвали) та соціальні події – напад розбійників, аварії корабля та інші.

Доведено, що в римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено через властивість великої інтенсивності обставин, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку. Однак у римській правозастосовчій практиці виявлено періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Визначено три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільняти від відповідальності: непередбачуваність події при укладенні договору; невідворотність мили при застосуванні розумних заходів (*diligentia*); зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв'язку результату з діями сторони.

Встановлено, що першою згадкою непереборної сили у вітчизняній історії права є використання винятків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалася лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Однак констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання в межах наявних в особи можливостей. Проаналізовано розвиток

інституту непереборної сили на радянському та сучасному етапах розвитку цивільного права.

Зазначено, що всі обставини, які мають значення для динаміки цивільно-правового договору, можна поділити на передбачені законодавством, передбачені сторонами та непередбачувані обставини. Принцип свободи договору надає сторонам договору можливість самостійно визначати обставини, з настанням яких може пов'язуватися зміна окремих умов договору або загальне припинення договірних відносин з відповідними наслідками для однієї чи обох сторін договору.

З'ясовано, що динаміка цивільно-правового договору – це процес розвитку відносин, що виникають з цього договору, в часі. Динаміка цивільно-правового договору охоплює етапи виникнення (оферта-акцепт), виконання зобов'язань (реалізація прав, законних інтересів та виконання обов'язків), зміни (зміни умов, укладення додаткових угод) та припинення (розірвання, виконання). Динаміка цивільно-правового договору керується принципами свободи договору, належного виконання та захисту прав, а її перебіг може бути як нормальним (договір реалізовано), так і аномальним (порушення прав, застосування способів захисту).

Визначено, що в умовах воєнного стану та в інших кризових ситуаціях може скластися ситуація, коли для однієї зі сторін договору стає неможливим продовження виконання договору на його попередніх умовах. У таких випадках зацікавлена сторона може ініціювати внесення змін до договору або навіть його розірвання.

Виявлено, що як форс-мажор, так і настання істотної зміни обставин засвідчує Торгово-промислова палата України або Регіональні торгово-промислові палати, однак підстави для отримання висновків про форс-мажорні обставини та про істотну зміну обставин є різними.

Обґрунтовано, що форс-мажор та хардшип можуть бути підставою для зміни умов договору та відповідно зміни суті договірних зобов'язань, однак

на відміну від хард-шипу у випадку форс-мажору повинно відбутися порушення зобов'язання.

У результаті аналізу чинного законодавства з'ясовано, що категорія «обставини» або «життєві обставини» набуває широкого застосування в нормативно-правових конструкціях та юридичній доктрині; всі обставини, що мають значення для виконання умов договірних зобов'язань в їх первинному вигляді, можна поділити на передбачені законодавством, передбачені сторонами та непередбачувані обставини; одночасно й непередбачувані обставини, й обставини непереборної сили як чинники, що зовнішнім впливом або унеможливають виконання зобов'язання, або істотно змінюють баланс взаємних зобов'язань сторін.

Аналіз чинного цивільного законодавства з питань договірної дисципліни дав змогу виділити ризик, який покладається на сторону договору законом (а отже, укладення договору свідчить про свідоме прийняття такого ризику та відповідальності у випадку настання негативних наслідків), а також ризик, який учасник договірних відносин приймає на себе вольовим рішенням на основі умов договору, усвідомлюючи та прогножуючи наслідки настання випадку. Зазначені види ризиків можна віднести до групи індивідуальних або суб'єктивних, адже їх приймає на себе одна зі сторін договору, а компенсацію за наявність відповідного ризику є сприятливі наслідки договору (вигода для сторони). Крім того, з нівелюванням подібних ризиків у договірних відносинах юридична та економічна науки пов'язують категорії обачності боржника або кредитора (дотримання правил обґрунтованого ризику), враховування ризиків, а також страхування ризиків.

До другої групи ризиків відносяться об'єктивні ризики, а саме: ризик істотної зміни обставин, ризики випадку та непереборної сили. Так, вступаючи в договірні відносини, всі сторони договору вбачають парадигму неможливості остаточного прогнозування обставин, що впливатимуть на можливість виконання умов первинного договору. Тож ризик настання

непередбачуваних обставин є невід'ємним від свідомого рішення про укладення договору.

Для чіткого осягнення та об'єктивного вивчення непередбачуваних обставин слід поділити їх на такі групи: обставини, що не можуть бути ідентифіковані та об'єктивно прогнозовані (технологічний прогрес та еволюція соціуму створюють обставини, визначальні для окремих цивільних правовідносин) – обставини, що об'єктивно є непередбачуваними до будь-яких договірних відносин; обставини, що первинно мають локальний характер і на етапі формування договірних відносин не поширюються на конкретні відносини (глобалізація, зміщення балансу приватного та публічного та поширення рідкісних обставин) – обставини, що є непередбачуваними для конкретних договірних правовідносин.

У роботі доведено, що форс-мажор та хардшип можуть бути підставою для зміни умов договору та відповідно зміни суті договірних зобов'язань, однак на відміну від хардшипу, у випадку форс-мажору повинно відбутися порушення зобов'язання.

Зроблено загальний висновок щодо обставин, які впливають на цивільно-правовий договір, відповідно до якого є змога виділити три рівні правових наслідків. Перший рівень – це обставини, що звільняють від відповідальності (форс-мажор), де основне зобов'язання зберігається, але санкції не застосовуються. Другий рівень – обставини, що зумовлюють зміну або розірвання договору (хардшип), що дозволяє сторонам переглянути умови через суд або переговори. Третій рівень – обставини, що дозволяють не виконувати зобов'язання без наслідків, що найчастіше стосується спеціальних законодавчих норм воєнного часу, як-от звільнення військовослужбовців від сплати відсотків за кредитами або неможливість виконання через знищення майна (об'єкта договору), що згідно зі статтею 607 ЦК України припиняє зобов'язання у зв'язку з неможливістю його виконання. Отож воєнний стан не є універсальною «індульгенцією», а

вимагає від кожної сторони чіткої ідентифікації та кваліфікації обставин для захисту власних інтересів.

В умовах тривалого воєнного стану класичне розуміння форс-мажору як підстави лише для звільнення від відповідальності є недостатнім для збереження економічної стабільності в державі, підтримки ефективного цивільного обороту та забезпечення договірної дисципліни. Ефективне виконання зобов'язань можливе лише за умови розширення судового розсуду щодо примусової зміни умов договорів та впровадження обов'язкових досудових процедур медіації. Це дозволить забезпечити баланс інтересів сторін, де пріоритетом є не формальне дотримання букви договору, а реальне збереження партнерства та запобігання масовому банкрутству суб'єктів господарювання.

Доведено, що традиційна цивілістична доктрина, яка базується на пріоритеті незмінності договірних умов (*pacta sunt servanda*), у період тривалого воєнного стану вичерпує свій адаптивний потенціал і потребує переходу до моделі «динамічної стійкості» цивільно-правового договору.

Існуючий формалізований підхід до доказування впливу воєнних дій на виконання конкретного зобов'язання (через отримання сертифікату ТПП) є занадто обтяжливим і часто не відповідає реальним масштабам руйнування економічних зв'язків. Очікується, що впровадження принципу «договірної солідарності», який зобов'язує сторони до активної співпраці та взаємних поступок під час війни, дозволить мінімізувати кількість судових спорів та запобігти масовому дефолту суб'єктів господарювання. Запровадження спеціальних законодавчих презумпцій неможливості виконання для певних категорій договорів (наприклад, у зонах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях) забезпечить вищий рівень правової визначеності, ніж індивідуальне доказування кожного окремого випадку невиконання.

Зазначено, що повномасштабна збройна агресія спричинила безпрецедентний тиск на систему цивільно-правових відносин в Україні.

Тисячі суб'єктів господарювання та громадян зіткнулися з об'єктивною неможливістю виконання договірних зобов'язань у тому вигляді, в якому вони були зафіксовані до 24 лютого 2022 року. Традиційний судовий шлях розв'язання спорів у цей період виявився перевантаженим, тривалим та часто фінансово виснажливим для обох сторін. У цьому контексті особливої актуальності набула медіація – процедура позасудового врегулювання конфлікту за участю нейтрального посередника, яка дозволяє сторонам самостійно знайти взаємоприйнятне рішення. Медіаційна угода, укладена за результатами процедури, має статус договору і, в разі її нотаріального посвідчення, може бути підставою для примусового виконання, що надає сторонам необхідні юридичні гарантії.

Ключові слова: цивільне право, зобов'язання, договір, сторони договору, зміна договору, виконання договору, форс-мажор, хардшип, баланс інтересів сторін, цифровізація, свобода договору, захист прав, цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди, воєнний стан.

SUMMARY

Kochiashvili A.D. Peculiarities of execution and changes in the terms of civil law contracts in conditions of martial law. – Qualification scientific work, manuscript copyright.

Thesis for a Ph.D. degree in specialty 081 – Law (field of knowledge 08 – Law). – National University “Odessa Law Academy”, Odesa, 2026.

The dissertation is the first in the domestic science of civil law special comprehensive study of the features of the implementation and change of the terms of civil law contracts in the conditions of martial law. In the course of the study, a comprehensive analysis of scientific approaches to determining the specifics of contractual legal relations in their dynamics during the period of martial law was carried out.

In the process of characterizing the state of scientific development of the topic, it was determined that the current state of scientific development is characterized by the transition from general theoretical concepts to the search for applied mechanisms for adapting private law to the conditions of challenges facing public structures.

Based on the analysis of the specifics of the formation of legislation and the practice of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure in different historical periods, it was determined that along with the partial mastery of most natural phenomena by man, the issues of revising approaches to the formation of legislation and law enforcement practice regarding the specifics of the performance and amendment of civil law contracts in conditions of force majeure are becoming more relevant, because historically man correlated the phenomena of force majeure with the will of God and it was with this that their unpredictability and inevitability were associated. It is noted that the occurrence of unforeseen circumstances has long been used by legislators as a legal fact to prove the absence of guilt and avoidance of liability by a party to civil legal relations. The legal significance of the actions of persons in conditions of unforeseen circumstances (in conditions of natural disasters or social disasters) acquired at the

beginning of the development of civilization. Based on the analysis of written legal acts, it is concluded that the first written mention of unforeseen circumstances in the modern sense is contained in the Code of Hammurabi.

It is determined that the Roman terms "vis maior", "casus fortuitous", "damnum fatale", which were used to denote force majeure in various types of contracts for the transfer of property (purchase and sale, loan, loan, contract, transportation, hire). characterized an inevitable event that cannot be resisted, namely natural disasters (earthquake, flood, landslide, landslide) and social events - an attack by robbers, shipwrecks, and others.

It is proven that in Roman law the distinction between force majeure and an ordinary case was made due to the property of great intensity of the circumstance, which defines force majeure as an event of the highest order. However, in Roman law enforcement practice, periods were identified when these terms were used as synonyms, based on the specifics of the circumstances of the case and guided by the desire for a more complete and fair solution.

Three main features of the so-called force majeure have been identified, which can exempt from liability: the unpredictability of the event when concluding the contract; the inevitability of the event when applying reasonable measures (diligentia); the external nature of the event, that is, the absence of a causal connection between the result and the actions of the party.

It has been revealed that the first mention of force majeure in the domestic history of law is the use of exceptions to the contractual discipline according to the Russkaya Pravda. However, the provisions of ancient Russian law cannot be interpreted as a full-fledged implementation of the concept of force majeure in the modern sense, since only a postponement and installments of material liability were provided for, and not exemption from the latter. However, the formation of a certain exclusion in the contractual discipline regarding the definition of situations of the occurrence of circumstances that do not depend on the will and actions of the obligated person, leading to the impossibility of performance, which requires postponement or performance within the limits of the person's capabilities, has

been noted. The development of the institution of force majeure at the Soviet and modern stages of the development of civil law has been analyzed.

It has been noted that all circumstances that are important for the dynamics of a civil law contract can be divided into those provided for by law, those provided for by the parties, and unforeseen circumstances. The principle of freedom of contract provides the parties to the contract with the opportunity to independently determine the circumstances, the occurrence of which may entail a change in individual terms of the contract or a general termination of contractual relations with the corresponding consequences for one or both parties to the contract.

It has been found that the dynamics of a civil law contract is the process of development of relations arising from this contract over time. The dynamics of a civil law contract includes the stages of emergence (offer-acceptance), fulfillment of obligations (realization of rights, legitimate interests and fulfillment of duties), changes (changes in conditions, conclusion of additional agreements) and termination (termination, performance). The dynamics of a civil law contract is guided by the principles of freedom of contract, proper performance and protection of rights, and its course can be both normal (contract implemented) and abnormal (violation of rights, application of protection methods).

It was determined that in conditions of martial law and other crisis situations, a situation may arise when it becomes impossible for one of the parties to the contract to continue the performance of the contract under its previous terms. In such cases, the interested party may initiate amendments to the contract or even its termination.

It was found that both force majeure and the occurrence of a significant change in circumstances are certified by the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine or Regional Chambers of Commerce and Industry, however, the grounds for obtaining conclusions on force majeure and a significant change in circumstances are different.

It was concluded that force majeure and hard ship can be grounds for changing the terms of the contract and, accordingly, changing the essence of contractual obligations, however, unlike hard ship, in the case of force majeure, a breach of obligation must occur.

Based on the analysis of current legislation, it was found that the category of "circumstances" or "life circumstances" is repeatedly found in regulatory and legal constructions and legal doctrine; all circumstances that are important for the fulfillment of the terms of contractual obligations in their original form can be divided into those provided for by law, those provided for by the parties, and unforeseen circumstances; at the same time, unforeseen circumstances and circumstances of force majeure as circumstances that, by their external impact on the original obligations, cause the impossibility or inability of one of the parties to fulfill the obligations, or significantly change the balance of the existing obligations of the parties corresponding to each other.

Analysis of current civil legislation on contractual discipline made it possible to distinguish the risk that is imposed on the party to the contract by law (and therefore the conclusion of the contract indicates the conscious acceptance of such a risk and responsibility in the event of negative consequences), as well as the risk that the participant in the contractual relationship assumes by a volitional decision based on the terms of the contract, realizing and predicting the consequences of the occurrence of an event. These types of risks can be attributed to the group of individual or subjective, because they are assumed by one of the parties to the contract, and the compensation for the presence of the corresponding risk is the favorable consequences of the contract (benefit to the party). In addition, legal and economic sciences associate the categories of prudence of the debtor or creditor (compliance with the rules of reasonable risk), risk accounting, and risk insurance with the leveling of such risks in contractual relations. The second group of risks includes objective risks, namely the risk of a significant change in circumstances, the risks of chance and force majeure. Thus, entering into contractual relations, all parties to the contract see the paradigm of the

impossibility of final prediction of circumstances that will affect the possibility of fulfilling the terms of the initial contract. Thus, the risk of unforeseen circumstances is inherent in the conscious decision to conclude a contract.

For a clear understanding and objective study of unforeseen circumstances, they should be divided into the following groups: circumstances that cannot be identified and objectively predicted (technological progress and the evolution of society create circumstances that are decisive for individual civil legal relations) - circumstances that are objectively unpredictable for any contractual relations; circumstances that are initially local in nature and at the stage of formation of contractual relations do not apply to specific relations (globalization, shifting the balance of private and public and the spread of rare circumstances) - circumstances that are unpredictable for specific contractual relations.

It is noted that force majeure and hardship may be grounds for changing the terms of the contract and, accordingly, changing the essence of the contractual obligations, however, unlike hardship, in the case of force majeure, a breach of obligation must occur.

A general conclusion is made regarding the circumstances that affect a civil law contract, according to which it is possible to distinguish three levels of legal consequences. The first level is the circumstances that exempt from liability (force majeure), where the main obligation is preserved, but sanctions are not applied. The second level is the circumstances that lead to the change or termination of the contract (hardship), which allows the parties to revise the terms through court or negotiations. The third level is circumstances that allow for non-fulfillment of obligations without consequences, which most often concerns special legislative norms of wartime, such as exemption of military personnel from paying interest on loans or impossibility of fulfillment due to destruction of property (object of the contract), which, according to Article 607 of the Civil Code of Ukraine, terminates the obligation due to the impossibility of its fulfillment. Thus, martial law is not a universal “indulgence”, but requires each party to clearly identify and qualify the circumstances to protect its own interests.

In conditions of prolonged martial law, the classical understanding of force majeure as a basis only for exemption from liability is insufficient to maintain economic stability in the state, support effective civil turnover and ensure contractual discipline. Effective fulfillment of obligations is possible only if the judicial discretion is expanded to forcibly change the terms of contracts and the introduction of mandatory pre-trial mediation procedures. This will ensure a balance of interests of the parties, where the priority is not formal compliance with the letter of the contract, but the real preservation of the partnership and prevention of mass bankruptcy of business entities.

It is proven that the traditional civil doctrine, which is based on the priority of the immutability of contractual terms (*pacta sunt servanda*), exhausts its adaptive potential during prolonged martial law and requires a transition to a model of "dynamic stability" of the civil law contract.

The existing formalized approach to proving the impact of military actions on the performance of a specific obligation (through obtaining a CCI certificate) is too burdensome and often does not correspond to the real scale of the destruction of economic ties. It is expected that the introduction of the principle of "contractual solidarity", which obliges the parties to active cooperation and mutual concessions during the war, will minimize the number of litigation and prevent mass defaults of business entities. The introduction of special legislative presumptions of impossibility of performance for certain categories of contracts (for example, in zones of active hostilities or in temporarily occupied territories) will provide a higher level of legal certainty than individual proof of each individual case of non-performance. It is noted that full-scale armed aggression has caused unprecedented pressure on the system of civil legal relations in Ukraine. Thousands of business entities and citizens were faced with the objective impossibility of fulfilling contractual obligations in the form in which they were recorded until February 24, 2022. The traditional judicial path to resolving disputes during this period turned out to be overloaded, lengthy, and often financially exhausting for both parties. In this context, mediation has become particularly relevant - a procedure for out-of-

court conflict resolution with the participation of a neutral mediator, which allows the parties to independently find a mutually acceptable solution. A mediation agreement concluded as a result of the procedure has the status of a contract and, if notarized, may be the basis for enforcement, which provides the parties with the necessary legal guarantees.

Keywords: civil law, obligations, contract, parties to the contract, amendment of the contract, performance of the contract, force majeure, hardship, balance of interests of the parties, digitalization, freedom of contract, protection of rights, civil liability, compensation for damage, martial law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. *Часопис цивілістики*. 2025. Вип. 56. С. 35-40. DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.5>

2. Кочіашвілі А. Д. Історичні аспекти формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили. *Juris Europensis Scientia*. 2025. Вип. 6. С. 13-18. DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.3>

3. Кочіашвілі А. Д. Вплив воєнного стану та супутніх обставин на динаміку цивільно-правових договорів. *Часопис цивілістики*. 2025. Вип. 59. С. 54-59. DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v059.2025.7>

4. Кочіашвілі А. Д., Омельчук О. С. Особливості використання штучного інтелекту при зміні умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2026. Том 37 (76). № 2. С. 1-5. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.2/01>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Кочіашвілі А. Д. Воєнна агресія як істотна зміна обставин кредитного договору. Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця): матеріали науково-практичної конференції (11 грудня 2023р., м. Одеса). Одеса : НУ «Одеська юридична академія», 2023. С. 97–99. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/b8ecafe5-4ea8-4e11-ad39-80b8f12fd821/download>

6. Кочіашвілі А. Д. Кредитні правовідносини в умовах воєнного стану. Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл.столу.

(Одеса, 29 березня 2024 р.) [Електронне видання]. Упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: Є. Харитонов, І. Давидової ; Нац. ун-т «Одес.юрид. академія». Одеса :Фенікс, 2024. С. 48-51.

URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ea2bc778-168c-4a62-b326-80f3aa712196/content?utm_source=chatgpt.com

7. Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.). За заг. ред. Є. Харитонов, І. Давидової ; НУ «Одес.юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2025. С. 107-109. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a2cd872f-d57a-4558-adaa-2cb9f2969520/content>

8. Кочіашвілі А. Д. Щодо доречності використання категорії ризику для визначення непередбачуваних умов. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса :Фенікс, 2025. Т. 2. С. 103-105. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30479>

9. Кочіашвілі А. Д. Співвідношення форс-мажору та хард-шипу в контексті зміни умов договору. Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи» (м. Одеса, 19 травня 2025 року). Фенікс 2025. С. 115-118. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b5048c79-18da-45d4-9eff-86838a4b9ae9/content>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИКОНАННЯ ТА ЗМІНИ УМОВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ .	12
1.1. Формування законодавства та практики виконання і зміни цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану.....	12
1.2. Характеристика стану наукової розробки проблеми та гіпотеза дослідження	25
1.3. Вплив воєнного стану на динаміку цивільно-правових договорів	42
РОЗДІЛ 2. НЕПЕРЕДБАЧУВАНІ ОБСТАВИНИ В ДИНАМІЦІ ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	66
2.1. Класифікація та вплив непередбачуваних життєвих обставин на динаміку цивільного договірних правовідношення.....	66
2.2. Наслідки невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану.....	77
2.3. Підстави та наслідки зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану	85
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ОКРЕМИХ ЦИВІЛЬНО- ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	97
3.1. Особливості виконання цивільно-правових зобов'язань у зонах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях	97
3.2. Особливості виконання цивільно-правових зобов'язань, стороною в яких є військовослужбовець	114
3.3. Особливості виконання кредитних, депозитних договорів та грошових зобов'язань	121
3.4. Особливості виконання орендних договорів	131
ВИСНОВКИ	150
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	154
ДОДАТКИ	179

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження зумовлене безпрецедентними викликами, які постали перед вітчизняною правовою системою внаслідок повномасштабної збройної агресії РФ проти України, що призвела до фундаментальної трансформації цивільного обігу та зумовила гостру практичну необхідність адаптації цивільних правовідносин до екстремальних умов, що склалися.

Актуальність обраної теми базується на необхідності переосмислення доктринальних та законодавчих принципів цивільного права, зокрема принципу обов'язковості договору, в умовах, коли виконання зобов'язань в їхньому первісному вигляді стає фізично неможливим, економічно збитковим або небезпечним для життя. Центральне місце в дослідженні посідає аналіз інституту форс-мажору, оскільки загальне визнання Торгово-промисловою радою України військової агресії обставиною непереборної сили не звільняє сторону від виконання обов'язків автоматично, а лише знімає відповідальність за порушення, що потребує детального вивчення механізмів доказування причинно-наслідкового зв'язку в кожному конкретному випадку.

У роботі розглянуто процес зміни умов договорів на підставі статті 652 Цивільного кодексу України, яка регулює відносини в разі істотної зміни обставин. В умовах воєнного стану цей інструмент стає ключовим для збереження тривалих господарських зв'язків, оскільки дозволяє адаптувати ціну, строки чи обсяги зобов'язань до нових реалій, запобігаючи при цьому розірванню контрактів, що є критично важливим для підтримки життєздатності вітчизняної економіки. Дослідження також охоплює специфіку виконання зобов'язань у зонах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях, де правове регулювання стикається з фізичною неможливістю реалізації прав і обов'язків.

Практична значущість обраної теми підкріплюється аналізом динамічної судової практики Верховного Суду, яка наразі лише напрацьовує правові позиції щодо «воєнних застережень», мораторіїв на стягнення боргів за житлово-комунальні послуги, особливостей іпотечних відносин та кредитних канікул. Вивчення цих аспектів дозволяє виявити прогалини в чинному законодавстві та запропонувати дієві алгоритми захисту прав суб'єктів цивільних відносин, що сприятиме стабілізації правопорядку. Отже, дослідження поєднує теоретичні аспекти цивілістики з прикладними рішеннями для бізнесу та громадян в умовах правової невизначеності, що визначає його актуальність для сучасної юридичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права «Проблеми реалізації і захисту цивільних прав та інтересів з погляду антропологічного підходу в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя України у людино центристському вимірі в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0122U000266) та плану науково-дослідної роботи кафедри приватного права «Проблеми захисту прав приватної особи в умовах війни та відбудови країни» на 2026-2030 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Соціально-політична стабільність в період воєнних та поствоєнних трансформацій: правові, економічні, гуманітарні, інноваційно-технічні можливості в цифрову еру» (державний реєстраційний номер 0126U000107).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є розвиток науки цивільного права щодо виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану, а також формулювання пропозицій про вдосконалення чинного законодавства України та практики правозастосування щодо використання конструкцій форс-мажору та істотної

зміни обставин (хардшип) при виконанні та зміні цивільно-правових договорів.

Для досягнення зазначеної мети в дисертації вирішувалися такі завдання:

- визначити основні етапи зародження та розвитку законодавства щодо виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану;

- визначити ступінь впливу воєнного стану та супутніх обставин на динаміку цивільно-правових договорів, визначити сутність безпекових ризиків;

- провести класифікацію та визначити ступінь впливу непередбачуваних життєвих обставин на динаміку цивільного договірної правовідносини;

- визначити наслідки невиконання та неналежного виконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану;

- з'ясувати підстави та наслідки зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану;

- охарактеризувати особливості виконання цивільно-правових зобов'язань у зонах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях;

- визначити особливості виконання кредитних, депозитарних договорів та грошових зобов'язань;

- визначити особливості виконання орендних договорів;

- сформулювати власні висновки та пропозиції по вдосконаленню чинного законодавства України у цій сфері.

Об'єктом дослідження виступають цивільні правові відносини, які виникають під час виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є особливості виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану.

Методи дослідження. У процесі дослідження були використані загальнонаукові методи (діалектичний, аналітико-синтетичний, системно-аналітичний, історико-правовий) та спеціальні методи (логіко-юридичний, порівняльно-правовий).

Діалектичний метод було застосовано для аналізу динаміки розвитку договірних відносин у нерозривному зв'язку зі зміною безпекової ситуації в країні, що дало змогу розглянути правові норми не як статичні приписи, а як гнучкий інструмент адаптації до кризових умов (1.3, розділ 2, розділ 3). *Аналітико-синтетичний метод* дозволив розділити складний процес виконання договору на окремі складові, такі як строки, суб'єктний склад та обсяг зобов'язань, а згодом синтезувати ці елементи для формування цілісного уявлення про трансформацію договірної дисципліни (1.2, розділ 2). Завдяки *системно-аналітичному методу* цивільно-правовий договір було досліджено як невід'ємний елемент загальної системи цивільного обігу, що перебуває під впливом публічно-правових обмежень воєнного стану, зокрема валютного регулювання та мораторіїв (1.3, розділ 2, розділ 3). *Історико-правовий метод* надав можливість порівняти підходи до регулювання зобов'язань під час воєнного стану на різних етапах становлення вітчизняного та зарубіжного законодавства (1.1).

Серед спеціальних методів ключову роль відіграв *логіко-юридичний*, за допомогою якого проведено критичний аналіз змісту нормативно-правових актів, зокрема розкрито зміст понять «непереборна сила», «істотна зміна обставин (хардшип)» та «неможливість виконання», а також визначено їхнє правильне співвідношення в правозастосовній діяльності (1.3, розділ 2, розділ 3). *Порівняльно-правовий метод* був використаний для зіставлення вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами (наприклад, Принципами УНІДРУА) та досвідом інших країн, що стикалися зі збройними конфліктами, задля пошуку оптимальних моделей вирішення спорів (1.1, 2.2, 2.3, 3.3, 3.4). Використання цього інструментарію забезпечило об'єктивність

висновків щодо необхідності вдосконалення механізмів звільнення від відповідальності та зміни умов договорів у судовому порядку.

Теоретичною основою дослідження стали праці українських і зарубіжних науковців у галузі цивільного права, таких як О. Беляневич, О. Бондаренко, В. Гончаренко, О. Грачова, І. Давидова, Ю. Кривенко, Ю. Курило, Д. Маріц, К. Мешкова, К. Некіт, Л. Музика, Г. Лисенко, Б. Кирдан, О. Омельчук, О. Сафончик, Є. Харитонов, та інші. Проблематиці визначення форс-мажорних обставин в умовах воєнного стану в Україні присвячені праці таких представників вітчизняної юридичної науки як О. Берназ-Лукавецька, М. Боярчуков, Т. Даниленко, В. Джуган, Н. Добрянська, А. Духневич, Є. Дядюк, Н. Засць, Б. Кирдан, О. Кочина, В. Болдирева, С. Лук'яненко, Ю. Орзіх, К. Пономаренко, В. Прима, С. Резніченко, І. Шевченко та інші.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним комплексним дослідженням особливостей виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану.

У межах здійсненого дослідження одержано такі результати, що мають наукову новизну:

вперше:

обґрунтовано категорію непередбачуваних обставин як самотійного юридичного факту, що впливає на динаміку договірних правовідносин поза волею сторін, та запропоновано їх класифікацію на: обставини, що є об'єктивно непередбачуваними для будь-яких договірних відносин; обставини, що є непередбачуваними лише для конкретного договору;

доведено історичну тяглість використання непередбачуваних обставин як підстави звільнення від відповідальності у договірних відносинах, починаючи з найдавніших правових систем, та визначено межі застосування цього підходу в сучасному праві;

сформульовано концепцію «адаптивного правочину» як альтернативу моделі «жорсткого виконання» договору в умовах тривалого воєнного стану, що передбачає розширення судового розсуду та застосування досудових процедур медіації;

запропоновано класифікацію договірних ризиків на суб'єктивні (прийняті стороною договору) та об'єктивні (ризик істотної зміни обставин, випадку, непереборної сили), із визначенням їхнього значення для договірної динаміки;

виділено та класифіковано безпекові ризики (об'єктні, суб'єктні, інформаційні, фінансові) як нову групу ризиків, притаманних договірним відносинам у період війни, та обґрунтовано необхідність включення до договорів спеціальних антикризових застережень;

удосконалено:

підхід до визначення непередбачуваних обставин, доведено, що сама по собі війна не є автоматичною непереборною силою, а потребує підтвердження у встановленому порядку;

підхід до законодавчого регулювання виконання договорів у період війни, запропоновано запровадження спеціальних презумпцій неможливості виконання для окремих категорій договорів за територіальною або предметною ознакою;

підхід до застосування статті 652 ЦК України, обґрунтовано її трансформацію в ефективний механізм корекції умов договору в умовах воєнного стану;

дістало подальшого розвитку:

положення про незмінність договору, уточнено межі допустимості зміни умов договору в інтересах сторін або публічного інтересу в умовах істотної зміни обставин;

підхід до розмежування об'єктивної неможливості виконання та комерційного ризику, з урахуванням сучасної судової практики;

положення про баланс інтересів сторін при визначенні наслідків невиконання або неналежного виконання зобов'язань у період воєнного стану;

роль медіації як пріоритетного механізму врегулювання договірних спорів у період війни, що забезпечує збереження партнерства та економічної стабільності.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та пропозиції, які містяться в дисертації, можуть бути використані в:

науково-дослідній сфері – для подальшої розробки теоретичних і практичних проблем виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану;

правотворчій діяльності – для вдосконалення вітчизняного законодавства та судової практики у сфері виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану;

правозастосовній діяльності – для вдосконалення практики застосування актів чинного цивільного законодавства України в сфері виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану (Акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси від 12.05.2026 р.);

навчальному процесі – при викладанні нормативних дисциплін «Цивільне право», «Сучасні проблеми цивільного права», «Захист права власності», підготовці робочих програм, підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій із зазначених дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною завершеною науковою роботою, що закладає основи теоретичного осмислення виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану, розширює і поглиблює розуміння особливостей уникнення відповідальності та зміни договорів в умовах воєнного стану, включає у вітчизняну правову науку нові підходи до визначення поняття та сутності непередбачуваних обставин в динаміці цивільних правовідносин.

Сформульовані у роботі положення та теоретичні розробки ґрунтуються на особистому досвіді автора та аналізі наукової вітчизняної та зарубіжної літератури, а також судової практики з питань особливостей виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану.

В межах статті «Особливості використання штучного інтелекту при зміні умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану», виданої співавторстві з науковим керівником, зроблено висновок про те що: «штучний інтелект в перспективі здатен трансформувати проблему зміни цивільно-правового договору в умовах воєнного стану з пасивного реагування на проблему в можливість проактивного управління юридичними ризиками цивільних зобов'язань, забезпечуючи при цьому високу адаптивність бізнесу до непередбачуваних умов воєнного часу».

Апробація результатів дисертації. Дисертацію підготовлено та обговорено на кафедрі приватного права Національного університету «Одеська юридична академія».

Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися на: науково-практичній конференції «Договори в умовах миру та війни» (до 90-річчя з дня народження В. Луця) (м. Одеса, 11 грудня 2023р.); Всеукраїнському круглому столі «Правнича мова в галузі приватного права» (м. Одеса, 29 березня 2024 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 травня 2025 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи» (м. Одеса, 19 травня 2025 року).

Публікації. Основні положення, теоретичні висновки та практичні рекомендації, сформульовані в дисертації, викладені у 4 наукових статтях, а також у 5 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації визначається метою дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел - 193 найменування. Повний обсяг дисертації становить 183 сторінки, з яких 153 сторінки – основний текст, список використаних джерел розміщено на 25 сторінках, 2 додатки – на 5 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИКОНАННЯ ТА ЗМІНИ УМОВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

1.1. Формування законодавства та практики виконання і зміни цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану

У силу розвитку цивілізації – формування нового типу суспільства, науково-технічного прогресу значно розширилися людські можливості впливу на природні явища, і, як слушно зазначає Ю. Кривенко, на сьогоднішній день багато природних катаклізмів можуть виступати як керовані людиною процеси або, принаймні, передбачувані природні події, що призводять до того, коло юридичних подій, які залишаються непередбачуваними для сторін цивільних правовідносин, поступово звужується, оскільки скорочується діапазон явищ, що не залежать від волі людини, а, у свою чергу, збільшується кількість явищ, що виникають і залежать від волі людини [70, с.638].

Водночас виникає необхідність перегляду підходів до законодавчого регулювання та правозастосовної практики щодо виконання і зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили, адже історично людина співвідносила явища непереборної сили до Божої волі та саме з цим пов'язувалися їх непрогнозованість та невідворотність.

Дослідження історичних аспектів формування законодавства щодо виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану є критично важливим для розуміння генезису сучасних правових норм та інститутів. Актуальність цього питання зумовлена тим, що сучасний стан правового регулювання не виник стихійно, а став результатом тривалої адаптації цивільного законодавства та правозастосовної практики до викликів, що беруть свій початок ще у 2014 році (з моменту окупації Криму та частини територій Донецької і Луганської областей).

Ретроспективний аналіз правового режиму воєнного стану дозволяє простежити, як поступово трансформувалися підходи до визначення меж договірної автономії та впроваджувалися механізми державного втручання в приватні відносини задля забезпечення національної безпеки, що є фундаментом для коректного тлумачення чинних норм у сучасній судовій практиці.

Аналіз історично важливих правових актів на предмет правового регулювання правовідносин щодо виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили знаходимо в роботах таких представників вітчизняної юридичної науки як Ю. Кривенко, Ю. Курило, К. Мешкова, Л. Музика, Г. Лисенко, Б. Кирдан та інших. Однак враховуючи фрагментарність попередніх досліджень, слушним в межах даного дослідження є виділення характерних рис формування законодавства та практики виконання і зміни цивільно-правових договорів в історичній ретроспективі.

Аналіз наукових праць свідчить про відсутність системного дослідження історичних засад формування категорії непередбачуваних обставин у договірних відносинах. Динаміка розвитку цивільних правовідносин та зміщення акценту обставин непереборної сили з природних явищ на суспільні кризові моменти свідчить про необхідність переосмислення інтерпретації різного роду непередбачуваних обставин в історичній ретроспективі.

Практична значущість вивчення історичного досвіду полягає у можливості систематизувати помилки та успішні кейси минулих періодів, що безпосередньо впливає на якість сучасного правозастосування. Зокрема, еволюція інституту форс-мажору від загальних положень Цивільного кодексу до спеціалізованих роз'яснень Торгово-промислової палати та висновків Верховного Суду демонструє перехід від жорсткого формалізму до більш гнучких моделей захисту прав сторін. Розуміння того, як правова система реагувала на попередні фази збройного конфлікту, дає адвокатам та суддям

дієвий інструментарій для аргументації позицій у справах, де ключовим питанням є причинно-наслідковий зв'язок між бойовими діями та неможливістю виконання конкретного зобов'язання.

Крім того, історичний аналіз дозволяє глибше оцінити динаміку зміни законодавства про тимчасово окуповані території, що пройшло шлях від фрагментарних актів до комплексної системи гарантій, заборон, обмежень та можливостей захисту прав, закріплених у спеціальних законах та підзаконних актах.

Зрештою, ретроспективний погляд на формування практики зміни умов договорів у зв'язку з істотною зміною обставин (хардшип) допомагає виявити закономірності в адаптації бізнесу до кризових явищ. Вивчення того, як суди оцінювали вплив економічних коливань та безпекових ризиків на «життєздатність» цивільно-правового договору, дозволяє сформулювати прогнози щодо розвитку цивілістичної думки в умовах повоєнного відновлення. Отже, цей підрозділ не лише описує минулі підходи, а й формує теоретичну основу для вдосконалення чинних цивільно-правових механізмів, що підкреслює значення історичних досліджень для вирішення сучасних проблем.

Настання непередбачуваних обставин здавна використовували законодавці як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Юридичну значущість дії осіб в умовах непередбачуваних обставин (в умовах природної стихії або суспільного лиха) набули ще на початку розвитку цивілізації. Ю. Кривенко зазначає, що категорії «надзвичайний», «нещасний», «лихо», «пожежа», «вогонь», «повінь», «війна», «повстання», «неминучий», «згубний» (згубний), «несподіваний», «непередбачений», «непереборний», «невідворотний», «фатальний», «надприродні природні явища» та аналогічні на позначення непередбачуваних обставин трапляються в юридичних текстах з давніх-давен [70, с.638].

Перша письмова згадка про непередбачувані обставини в сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі. Перш за все як непідвласний людині враховувався «божественний» контекст. Так, згідно §249 Законів, якщо людина найме вола і його вразить бог, так, що він здохне, то людина, яка найняла вола, має поклястись богом і бути вільною від відповідальності [41].

Крім цього, значним досягненням тогочасної юридичної доктрини було врахування інтересів сторін договірних відносин в непередбачуваних умовах воєнних дій. Так, перевізник, чиї товари були захоплені ворожим військом, звільнявся від відповідальності перед своїм кредитором (§ 103. Якщо при його просуванні в шляху ворог змусив його віддати усе, що він ніс, то шамаллум повинен вимовити божественну клятву, і він вільний) [41].

Слід зазначити, що саме слово «форс-мажор» походить із французької мови (*force majeure*) та латини (*vis maior*), що українською мовою перекладається як «непереборна сила».

Витоки сучасного доктринального розуміння непереборної сили знаходимо в римському приватному праві. Слід зазначити, що загальним для договірного права був принцип виконання договору в римському праві й формулювався як «*pacta sunt servanda*» (договори мають виконуватися). Водночас розвиток юридичної думки дає змогу зробити висновок щодо існуючих обставин, які виключають можливість виконання зобов'язання за договором.

Аналіз нормативного матеріалу Дигестів Юстиніана дає змогу виділити підстави звільнення від відповідальності боржника в зобов'язанні, яке виконано неналежним чином або не виконано взагалі в разі відсутності вини боржника – вина очевидна, якщо не було передбачено те, що могло бути передбачено турботливою людиною (Дигести Юстиніана 9.2.31); невинним вважається той, хто хоч і знає, але не може перешкодити чомусь (Дигести Юстиніана 50.17.50) [192].

Римські терміни «vis maior», «casus fortuitous», «damnum fatale», які вживалися на позначення непереборної сили в різних видах договорів щодо передачі майна (купівля-продаж, позичка, позика, підряд, перевезення, найм) характеризували невідворотний випадок, якому неможливо протистояти, а саме стихійні лиха (землетрус, повінь, зсув землі, обвали) та соціальні події – напад розбійників, аварії корабля та інші. Римські юристи розрізняли простий випадок від casus maior – vis maior, тобто від непереборної сили, яку вони визначали як випадок невідворотний, якому неможливо протистояти – casus cui resisti non potest [70, с.638].

Римське право співвідносить концепції vis maior («божественна сила», «найвища сила», «непереборна сила») і casus fortuitus (випадок) за критерієм вини. Класичні римські юристи та претори визнавали, що особа не може нести відповідальність за наслідки подій, які не були спричинені діями особи, не залежали від її волі та були об'єктивно неминучими. Так, зокрема, стосовно загибелі або пошкодження речі, яку спадкоємець зобов'язаний передати за розпорядженням заповідача, має значення, якщо річ зі складу спадщини загине або її не буде в наявності з вини спадкоємця, або це відбудеться без вини такого (Дигести Юстиніана 30.47.4).

У науковій літературі приділено значну увагу відмежуванню непереборної сили (vis maior) від звичайного випадку (casus) та власної недбалості боржника. Аналіз наукових розвідок з цього питання дає змогу виділити два базових критерії, які формують ознаки непереборної сили в римському праві:

- непередбачуваність (imprevisum, praevirsus) таких обставин за умови застосування всіх можливих превентивних заходів, які можна вимагати від розсудливої, обережної особи на момент укладання договору – суб'єктивний критерій;
- непереборність (resistive non potest), тобто існування природної сили або соціального явища, які явно виходять за межі тих випадковостей, з якими можна рахуватися в житті (землетруси, повені, пожежі, викликані

ударом блискавки, вторгнення ворога (*hostus incursus*) або напад піратів тощо) – об’єктивний критерій [70;84].

Очевидно, що розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку. Однак у римській правозастосовчій практиці були й періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Як поняття *vis maior*, так і всі тотожні визначення римського права передбачають можливість запобігання шкоди тими запобіжними заходами, які вимагаються від добросовісного власника (*diligentia diligentis patris familias*); отже, боржник, який посилається на непереборну силу, мав право і був зобов’язаний довести лише відсутність власної провини (необережності), тобто, що він не міг запобігти цій шкідливій події при необхідному від нього ступені обережності. Тому поняття непереборної сили нічим не відрізнялося за римським правом від поняття випадку [70, с.639].

Згодом в контексті римської правової доктрини та практики застосування правових положень були сформульовані три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільняти від відповідальності:

- непередбачуваність події при укладенні договору;
- невідворотність мили при застосуванні розумних заходів (*diligentia*);
- зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв’язку результату з діями сторони.

Тож конструкція інституту *vis maior* у римському приватному праві постала збалансованим інструментом, заснованим на принципі уникнення відповідальності без вини. Наявність відповідного інституту дозволило забезпечити гнучкість і справедливість вирішення конкретних спорів. Вищезазначені критерії в подальшому були імплементовані в законодавства європейських держав і стали фундаментом для розробки подальших концепцій форс-мажору. Крім того, і сьогодні вони зберігають своє значення

при тлумаченні сучасних вітчизняних норм цивільного права щодо обставин непереборної сили [85, с.19].

Дуже часто, згадуючи про історію формування інституту форс-мажору, посилаються на французький цивільний кодекс Наполеона як першоджерело цієї концепції. У ст. 1218 Цивільного кодексу Франції визначено, що форс-мажор у договірних справах має місце, коли подія, яка не залежить від боржника, яку не можна було розумно передбачати під час укладання договору та наслідки якої не можуть бути усунуті відповідними заходами, перешкоджає виконанню боржником свого зобов'язання. Якщо перешкода носить тимчасовий характер, виконання зобов'язання припиняється, за винятком випадків, коли затримка, що виникла, виправдовує розірвання договору. Якщо перешкода є остаточною, договір автоматично припиняється і сторони звільняються від своїх зобов'язань на умовах, передбачених законодавством [191]. Однак слід відзначити, що первинно кодекс не надає всієї нормативної основи застосування форс-мажору, а тому засади та порядок застосування цього інституту щодо уникнення відповідальності за неналежне виконання формувалися також у французькій юридичній доктрині та судовій практиці..

Важливо розуміти, що французьке цивільне право, що успадковує засади римського приватного права, також сповідує принцип відповідальності за порушення договірних зобов'язань лише за наявності вини (з деякими винятками) [72]. Формування ж сучасного європейського концепту невідвортної сили багато в чому наслідувало підхід французького цивільного законодавства.

В англо-саксонській системі права, у свою чергу, зародився та почав застосовуватися більш вузький за змістом термін Act of God, що охоплює надзвичайні події природного походження, які неможливо було передбачити чи запобігти людськими зусиллями, наприклад, землетрус, потужний шторм, повінь. Попри те, що настання такої події звільняє боржника від зобов'язання

за контрактом або від відповідальності за шкоду в деліктному праві, Act of God відрізняється від ширшого поняття *force majeure* (непереборна сила) [].

На землях сучасної України обставини непереборної сили були повноцінно детерміновані у вітчизняному законодавстві лише в радянський період української державності. Попри це на попередніх етапах формування вітчизняної правової системи все при докладному аналізі відповідних джерел права та доктринальних праць є змога виділити згадки непередбачуваних обставин, настання яких дозволяло звільнити особу від цивільно-правової відповідальності або зробити наслідки порушення зобов'язання більш лояльними для особи.

Так, у тексті Руської Правди міститься положення про непереборну силу у випадках виконання кредитних і торгових договорів (ст. 47-54 Російської Правди), за якими боржник за настання обставин, які виключають можливість виконання зобов'язань у натурі, може відшкодовувати завдані збитки в міру своїх можливостей. Наприклад, у тексті ст. 54 Російської Правди Широкої редакції зазначалося: «Аще которой купецъ шедъ гдѢ либо с чюжими кунами истопится либо рать возметь либо огнь то не насилити єму ни продати єго но како либо начнетъ мочи платити ѿт лѣта такоже платитъ понеже пагуба ѿт Бога єсть а не виновать єсть ожели пропѣется 20 а въ безумьи чюжь товаръ испроторить то како либо тѣмъ чьи куны ждуть ли єму своя имъ воля продати лі своя имъ воля (Якщо купець, взявши чужі товари або гроші, зазнає корабельної катастрофи, або зазнає пожежі, насильства чи продання в рабство, позичальник має дозволити йому розстрочку платежу на кілька років, оскільки це нещастя від бога, але він винен у ньому) [168].

Вищезазначені положення не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже, як бачимо, мова йде про відстрочку та розстрочку заходів матеріальної відповідальності, а не про уникнення відповідальності. Однак можемо констатувати формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо

визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання в межах наявних в особи можливостей.

У Цивільному кодексі УРСР 1963 року міститься одразу декілька статей, що використовують непереборну силу як юридичний факт, що спричиняє юридично значущі наслідки:

- ч.1 ст.78, якою передбачено підстави зупинення перебігу строків позовної давності, серед яких зазначено можливість припинення перебігу, якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна і невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);

- ч.1 ст. 418, яка визначає відповідальність охоронця за втрату, нестачу, пошкодження майна, та якою закріплено положення, що організація, що здійснює схов у силу своєї діяльності, звільняється від відповідальності за втрату, нестачу і пошкодження майна, викликаних непереборною силою;

- ч.1 ст. 450, яка визначає відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, – організації і громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення (транспортні організації, промислові підприємства, будови, власники автомобілів та ін.), зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [180].

Крім того, не називаючи непереборну силу, в ряді статей цивільного законодавства згадується настання стихійних лих як обставини звільнення від відповідальності. Так, наприклад, відповідно до ч.6 ст. 359 автотранспортна організація і відправник звільняються від відповідальності за невиконання плану перевозок, якщо це невиконання сталось внаслідок явищ стихійного характеру (заметів, поводі, пожежі та ін.) [180].

О. Мельник, досліджуючи сучасний стан розвитку законодавства щодо застосування форс-мажору, приходить до висновку, що сучасне визначення непереборної сили, закріплене в п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України, в радикальний

спосіб відрізняється від того її визначення, яке було передбачено ст. 78 ЦК УРСР 1963 р., відповідно до якої непереборній силі притаманні дві ознаки – надзвичайності та невідворотності [84, с.7]. Сучасне ж визначення невідвотної сили передбачає альтернативність цих критеріїв та необхідність лише одного для зміни наслідків для учасників цивільних правовідносин.

Крім того, ст. 617 чинного ЦК України закріплює серед підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання положення згідно якого особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [180].

Отже, настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Специфіка класифікації дії осіб в умовах непередбачуваних обставин сформувалася в юридичній доктрині ще на початку розвитку цивілізації. Аналіз письмових правових актів дозволив зробити висновок, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини в сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

У римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку.

Першою згадкою непереборної сили у вітчизняній історії права є використання винятків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалася лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Однак констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи,

призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання в межах наявних в особи можливостей.

Еволюція вітчизняного законодавства та судової практики щодо виконання цивільно-правових договорів в умовах збройного конфлікту розпочалася у 2014 році, коли Україна вперше зіткнулася з необхідністю правового регулювання відносин на тимчасово окупованих територіях Криму та окремих районів Донецької й Луганської областей. Початковий етап характеризувався прийняттям базового Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який запровадив перші обмеження на ведення господарської діяльності та укладення правочинів. У цей період судова практика перебувала на етапі формування балансу між захистом інтересів кредиторів та об'єктивною неможливістю виконання зобов'язань боржниками, які опинилися в зоні проведення АТО.

Протягом 2014-2015 років ключовим інструментом адаптації договорів став Закон № 1669-VII, який запровадив мораторій на нарахування пені та штрафів за кредитними та іншими договірними зобов'язаннями для осіб, які проживали або здійснювали діяльність у зоні АТО. Це було першим масштабним втручанням держави в приватні договірні відносини задля соціального захисту населення. Водночас Торгово-промислова палата України почала активно видавати сертифікати про форс-мажорні обставини, що стали для судів основним доказом при звільненні сторін від відповідальності, хоча на той час суди часто виявляли надмірний формалізм у вимогах до таких документів.

Період з 2018 року, з переходом до формату Операції об'єднаних сил (ООС), ознаменувався уточненням географічних меж зон конфлікту та посиленням ролі Верховного Суду в тлумаченні «воєнних застережень». Судова практика почала відходити від автоматичного визнання війни форс-мажором, наголошуючи на необхідності доведення прямого зв'язку між бойовими діями та конкретним порушенням умов договору. Саме тоді

почали формуватися правові позиції щодо застосування статті 652 Цивільного кодексу України про істотну зміну обставин (хардшип), хоча суди залишалися досить стриманими в зміні умов контрактів, надаючи перевагу принципу стабільності договору.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року спричинило радикальну трансформацію всього цивільного обігу, оскільки воєнний стан було поширено на всю територію держави. У відповідь на це Торгово-промислова палата видала безпрецедентний загальний лист від 28.02.2022, яким визнала військову агресію РФ форс-мажором для всіх суб'єктів одночасно. Це рішення на перших етапах дезорієнтувало бізнес, створивши ілюзію можливості законного невиконання будь-яких зобов'язань, що змусило законодавця та суди терміново розробляти критерії розмежування добросовісних боржників від тих, хто використовує війну як привід для ухилення від виплат.

Законодавче регулювання у 2022 році швидко адаптувалося через внесення змін до Прикінцевих та перехідних положень Цивільного кодексу, якими було запроваджено мораторії на стягнення неустойки за прострочення комунальних платежів та споживчих кредитів. Крім того, Постанова Кабінету Міністрів № 187 заблокувала виконання зобов'язань перед особами, пов'язаними з державою-агресором, що стало специфічною формою примусової зміни динаміки цивільних правовідносин з міркувань національної безпеки. Ці заходи дозволили запобігти масовому банкрутству населення та виведенню капіталу за кордон.

Судова практика у 2023–2024 роках здійснила якісний стрибок, виробивши концепцію «індивідуалізованого форс-мажору». Верховний Суд у численних постановках (наприклад, у справі № 910/7662/22) закріпив підхід, згідно з яким загальний лист ТПП не звільняє від доказування об'єктивної неможливості виконання. Суди почали детально досліджувати, чи міг боржник відкрити рахунок в іншому банку, змінити маршрут логістики або

здійснити оплату через електронні системи, що значно підвищило рівень відповідальності бізнесу перед партнерами.

Окремим етапом еволюції стало впорядкування статусу територій через Наказ Мінреінтеграції № 309, який запровадив чітку диференціацію між зонами активних бойових дій, можливих бойових дій та окупованими територіями. Ця нормативна база дозволила судам автоматизувати процес прийняття рішень щодо звільнення від орендної плати за статтею 762 ЦК України. Якщо раніше орендарю доводилося збирати купу довідок, то тепер сам факт перебування майна в офіційному переліку зон активних бойових дій став достатнім доказом неможливості використання об'єкта.

Важливим напрямом розвитку практики стала адаптація кредитних відносин, пов'язаних зі знищенням майном. Прийняття Закону № 2823-IX дозволило позичальникам призупиняти виплати за кредитами, якщо предмет іпотеки було зруйновано або він залишився на окупованій території [123]. Суди почали активно застосовувати ці норми, захищаючи право споживачів не платити за «повітря», що стало яскравим прикладом соціально орієнтованої еволюції цивільного права під час війни. Це змусило банківський сектор шукати нові моделі реструктуризації боргів.

У 2025 році спостерігається тенденція до посилення принципу «договірної солідарності», де суди все частіше стимулюють сторони до досудового перегляду умов через медіацію. Судова практика почала визнавати правомірною зміну ціни або строків виконання договору, якщо сторона довела, що виконання на попередніх умовах призведе до її повної економічної руйнації. Тож навіть у публічних відносинах суди надають пріоритет відновлювальній функції права, де головним є забезпечення інтересів приватного суб'єкта, що передбачає збереження діючого підприємства як платника податків

Діджиталізація правосуддя та доступу до реєстрів також внесла свої корективи в еволюцію договірного права. Можливість підписання додаткових угод через ЕЦП та дистанційна участь у судових засіданнях

нівельовали багато аргументів про «неможливість зв'язку», які були популярні у 2014–2015 роках. Сучасний етап практики характеризується високою технологічністю доказування: суди приймають скріншоти листування в месенджерах, дані супутникових знімків про руйнування складів та виписки з електронних кабінетів платників податків як належні докази впливу війни.

Завершальним етапом еволюції на сьогодні є формування бази для майбутніх репарацій. Сучасні рішення судів щодо невиконання договорів через окупацію все частіше містять посилання на Порядок визначення збитків № 326, що дозволяє сторонам фіксувати неможливість виконання не як кінець правовідносин, а як передумову для майбутнього стягнення компенсації з держави-агресора [135]. Це замикає цикл розвитку законодавства, перетворюючи поточну неспроможність боржника на майбутнє право вимоги до реального винуватця конфлікту.

За десятирічний період українська правова система еволюціонувала від жорстких мораторіїв 2014 року до більш гнучкої моделі регулювання цивільного обігу в умовах війни. Сучасна практика базується на розумному поєднанні державної підтримки вразливих категорій та вимогливості до професійних учасників ринку, що забезпечує життєздатність економіки навіть під постійними обстрілами та руйнуваннями. Слід зазначити, що емпіричний досвід регулювання відповідних відносин є унікальним внеском України у світову юридичну науку, який демонструє, що приватне право може залишатися ефективним у найбільш екстремальних обставинах.

1.2. Характеристика стану наукової розробки проблеми та гіпотеза дослідження

Сучасний стан наукової розробки проблеми виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану характеризується переходом від загальних теоретичних концепцій до пошуку прикладних механізмів адаптації приватного права.

Основою для аналізу є класичні праці представників цивілістичної школи, таких як Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та Н.С. Кузнецова. Їхні дослідження доктрини приватного права заклали базис для розуміння стабільності договору та меж втручання держави в приватні відносини. У контексті воєнного стану ці ідеї трансформуються в пошук балансу між свободою договору та необхідністю забезпечення національної безпеки [112].

Заслуговує на увагу дослідження Примака В. на тему: «Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану», в якому зроблено ряд слушних висновків, серед яких:

Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного часу зазнає масштабних змін, викликаних безперечним пріоритетом публічно-правового інтересу із забезпечення відсічі російській збройній агресії. Зазначений пріоритет передбачає запровадження численних обмежень у дії принципу свободи договору. В умовах війни законодавчому коригуванню підлягають вияви усіх елементів механізму правового регулювання договірних відносин: джерельної бази правових приписів, включно з порядком і формою укладення окремих різновидів договорів; юридичних фактів – договорів як підстави виникнення договірного зобов'язання; договірних правовідносин в єдності їх суб'єктного складу, об'єкта і змісту; актів здійснення прав і виконання обов'язків у регулятивних і охоронних договірних правовідносинах. Адаптуючи механізм правового регулювання договірних відносин до умов війни законодавець має керуватись міркуваннями справедливості, розумності й добросовісності в усіх аспектах законодавчих змін, зокрема щодо запобігання прихованій дискримінації учасників різних правовідносин в разі застосування однорідних способів захисту і забезпечення виконання зобов'язань, а так само виникненню невинновданого дисбалансу інтересів сторін договору під час застосування положень про позовну давність [114, с.36].

Одним із перших до дослідження питань проблематики теми в модерний період звернувся Мельник О.О., який у роботі «Виконання умов

договору внаслідок дії обставин форс-мажору під час воєнного стану» приходять до таких висновків: форс-мажорними обставинами, зокрема, є: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна загроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, карантину, встановленого Кабміном, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту / імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом. За загальним правилом ТППУ та уповноважені нею регіональні торгово-промислові палати засвідчують форс-мажорні обставини та видають сертифікат про такі обставини протягом 7 днів із дня звернення суб'єкта господарської діяльності. Суб'єкт господарювання, який мав довести контрагентові неможливість своєчасного виконання зобов'язання, мав отримати відповідний сертифікат «під конкретний договір». Форс-мажором засвідчена військова агресія російської федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 24.02.2022 р. та зміною виконання умов договору, або ж, взагалі, підставою для невиконання договору повністю [82, с.102].

Важливі питання впливу воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів порушують Чорнописька В.З., Капітан О.І. в роботі «Вплив воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів». Науковці приходять до висновку, що воєнний стан та пов'язані з ним події об'єктивно належать до форс-мажорних обставин, однак їх офіційне визнання не звільняє автоматично від виконання всіх договірних зобов'язань.

Ключовим чинником є доведення безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між обставинами війни та неможливістю виконання конкретного договору. Як зазначають автори, судова практика підтверджує: саме сторона, яка не виконала свої зобов'язання, повинна довести наявність форс-мажору, тоді як контрагент зобов'язаний лише підтвердити факт порушення.

Водночас проведений дослідниками аналіз практики свідчить про наявність зловживань, коли воєнний стан використовується як універсальне виправдання невиконання договорів, що призводить до негативних наслідків для бізнесу та перевантажує судову систему. Тому на законодавчому рівні необхідно розробити більш чіткі процедури доведення форс-мажорних обставин, серед іншого встановити обов'язковість повідомлення контрагента у визначені строки та уточнити правові наслідки недобросовісного використання цього інституту.

На думку автора, особливу увагу слід приділити сфері фінансово-кредитних відносин, де попри ухвалення спеціальних законодавчих актів, продовжують виникати конфлікти між банками та позичальниками. Запровадження єдиних правил надання «кредитних канікул» у випадку підтвердженої фінансової неспроможності могло б значно знизити соціальну напругу та сприяти стабільності фінансової системи.

Авторами резюмовано, що інститут форс-мажору в умовах воєнного стану потребує подальшого вдосконалення як на рівні законодавства, так і в правозастосовній практиці. Вирішення цих проблем сприятиме збереженню балансу інтересів сторін у договірних відносинах, підвищенню правової визначеності та зміцненню економічної стабільності держави в надзвичайних умовах [183, с.102-103].

Аналогічну проблематику також розглядає Ратушняк В.В. у науковій розвідці «Вплив воєнного стану на правове регулювання і виконання договірних зобов'язань». У статті розкривається, як такі умови впливають на виконання фінансових зобов'язань, вимагаючи від урядів адаптації економічних стратегій і сприяння ефективнішій взаємодії між державними та

приватними секторами. Розглядається документальне підтвердження форс-мажорних обставин згідно зі статтею 617 Цивільного кодексу України та статтею 218 Господарського кодексу України, які вимагають ретельної підготовки та юридичного обґрунтування для звільнення від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань. Автором зроблено висновок, що введення воєнного стану в Україні суттєво впливає на правове регулювання та виконання договірних зобов'язань, що зумовлено наданням державним органам розширених повноважень для реагування на військові загрози. Це створює складнощі для виконання фінансових зобов'язань та потребує адаптації економічних стратегій. Згідно із законодавством, форс-мажорні обставини, що виникають під час воєнного стану, вимагають документального підтвердження для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань, а судова практика підкреслює необхідність індивідуального підходу до кожного випадку для забезпечення виконання договорів в умовах воєнного стану [153, с.105].

Маліновська І.М., Острогляд Д.А., Чернявська Д.С., Целиковська О.А. в роботі «Воєнний стан як підстава зміни істотних умов договору та підстава звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань» присвятили увагу дослідженню однієї з актуальних теоретичних проблем сучасної науки цивільного права, а саме: дослідженню правових відносин, що виникають у зв'язку з істотною зміною обставин та форс-мажорними застереженнями при виконанні цивільно-правових угод. У науковій публікації комплексно розглянуто юридичні наслідки впливу негативних обставин об'єктивного характеру, спричинених військовими діями, на договірні правовідносини. Акцентовано увагу на ознаках війни як форс-мажорної обставини, серед яких виокремлено: надзвичайність (винятковий характер і перебування за межами впливу сторін); непередбачуваність (настання або наслідки неможливо було передбачити на момент укладення договору); невідворотність (неминучість події або її наслідків); причинно-наслідковий зв'язок між обставиною і неможливістю виконання

зобов'язання. У ході наукового дослідження зазначено про те, що військовий стан став підставою для направлення вимоги про укладення додаткових угод, в яких сторони: визначилися з можливістю продовжити строки виконання зобов'язань (виробництва, поставки, переробки товарів тощо); відмовились від будь-яких штрафних санкцій у разі затримки виконання зобов'язань – навіть за строками згідно з додатковими угодами, домовилися здійснити авансування договорів, які за додатковими угодами можуть або планують виконати взяті на себе зобов'язання. За результатами наукового дослідження зроблено висновок про те, що ситуація, яка склалась в Україні через збройну агресію Російської Федерації проти України, вимагає не тільки фактичних трансформацій суспільних відносин, але і відповідних юридичних дій. Автори вважають доцільним проведення переговорів між сторонами договірних відносин з метою визначення подальшої долі укладених угод, застосовуючи необхідні правові норми, які регламентують порядок зміни умов договору через військову агресію РФ проти України або застосування форс-мажорних обставин [79, с. 192].

Значний інтерес тематика договірної дисципліни викликала і в молодих вчених, що відобразилося у виступах на науково-практичному семінарі для молодих вчених, аспірантів та студентів «Регламентація договірних відносин в умовах воєнного стану» м. Київ, 05 жовтня 2023 року [155]. Особливий інтерес у межах дослідження становлять розвідки Денисяк Н.М. «Особливості вчинення нотаріальних дій в умовах воєнного стану», Коломієць П.В. «Проблематика правового регулювання договору про переведення права вимоги дебіторської заборгованості платника податків на контролюючий орган: в контексті податкової безпеки України в умовах воєнного стану», Бондаренко Р.О. «Особливості регламентації договірних відносин в умовах воєнного стану», Василяко Р.О. «Окремі аспекти правового регулювання договірних відносин у сфері права інтелектуальної власності в умовах воєнного стану», Вихристюк М. С. «Договір купівлі-продажу в умовах воєнного стану: проблемні питання» та інші.

Значний внесок у розробку доктринальних положень виконання і зміни цивільно-правових договорів привнесли учасники Всеукраїнської наукової конференції «Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця)» [34]. Дослідниками порушувалися питання особливостей договірних відносин у сфері спадкових договорів, паралельного імпорту, кредитних договорів, ф'ючерсних контрактів, гіг-договорів та багато інших.

Наукова робота Примака В.Д. «Принцип свободи договору в умовах воєнного стану й діджиталізації» становить значний інтерес, адже в ній автор, розглядаючи форми втілення і обмеження свободи договору під час війни та воєнного стану як вихідної природно-правової засади регулювання цивільних відносин у контексті їх діджиталізації (цифровізації), приходить до висновків, що в умовах війни та воєнного стану принцип свободи договору підлягає спеціальним обмеженням, що впливають з необхідності врахування пріоритетності за таких обставин публічних інтересів над приватними. За відсутності воєнного стану та спеціальних законодавчих приписів відповідні обмеження можуть впливати з інтерпретації суб'єктами правозастосування вимог публічного порядку (передусім норм законодавства про національну безпеку) як такого, обов'язковості додержання інтересів держави і суспільства, його моральних засад. Натомість в умовах воєнного стану обмеження свободи договору можуть поставати як похідні від запроваджених публічно-правовими актами обмежень конституційних прав і свобод, а також запроваджуватися спеціальними актами законодавства щодо окремих різновидів договірних зобов'язань. На думку автора, вітчизняне законодавство воєнного стану залежно від сфер, врегульованих його нормами договірних відносин характеризується двома одночасними тенденціями — щодо встановлення, або, навпаки, скасування певних обмежень у реалізації принципу свободи договору. Запроваджені обмеження можуть полягати: а) в нівелюванні як такого юридичного значення вільного волевиявлення контрагентів щодо виникнення, зміни та припинення

договірному зобов'язанню, або унеможливленні участі в конкретно визначених договірних правовідносинах суб'єктів з певним правовим статусом (особи, пов'язані з державою агресором); б) у встановленні певного способу волевиявлення (електронний документ), його засвідчення (кваліфікований електронний підпис), форми договору (державна реєстрація). Натомість скасування звичних під час миру обмежень стосується насамперед спрощення порядку укладення договорів (поза конкурентними процедурами та електронними торговими системами) – у сферах публічних закупівель, земельних відносин тощо. Також автор вважає, що в умовах війни і воєнного стану доцільними є обмеження свободи волевиявлення учасників договірних відносин у встановленні й застосуванні будь-яких заходів цивільно-правової відповідальності, відмінних від відшкодування реальних збитків [115, с.228].

Окремо слід відмітити дослідження Резніченка С.В. «Правова природа договірних зобов'язань в умовах воєнного стану». Автор резюмує, що вторгнення російської федерації на територію України суттєво вплинуло на майже всі сфери життєдіяльності українських громадян, включаючи можливість виконання їх цивільно-правових обов'язків, що може призвести до невиконання значної кількості цивільно-правових договорів, укладених в Україні. Дослідник дійшов висновку, що умови воєнного стану породжують складні завдання у виконанні договірних зобов'язань, переключаючи увагу з регулювання звичайних відносин на ключові аспекти національної безпеки й стабільності. При розгляді цього контексту стає очевидним, що необхідно враховувати різноманітні фактори для забезпечення ефективності системи договірних зобов'язань під час воєнного стану. Дипломатія та міжнародна співпраця виявляються ключовими елементами, які можуть сприяти розв'язанню конфліктів та забезпеченню виконання договорів в умовах кризової ситуації. Спеціальні закони та механізми, які враховують гнучкість та особливості воєнного стану, дозволяють зберегти рівновагу між захистом національних інтересів та виконанням міжнародних зобов'язань. Однак

важливо враховувати, що в умовах воєнного стану прозорість, ефективна комунікація та гуманітарні винятки стають ще більш важливими. Розвиток міжнародних механізмів взаємодії та оперативна взаємодія між державами можуть значно полегшити розв'язання проблем та збереження важливих договірних відносин. Отже, для поліпшення системи виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану необхідний комплексний підхід, який охоплює правові, дипломатичні та гуманітарні аспекти. Лише такий підхід може забезпечити стійке функціонування системи умов, коли вона переживає найбільші випробування і потребує максимальної уваги й обережності [156, с.210].

Окремим вагомим напрямом досліджень є доктринальна розробка правових підстав зміни істотних умов договору в односторонньому або судовому порядку. Науковці дедалі частіше звертаються до концепції «істотної зміни обставин» (ст. 652 ЦК України), розглядаючи її як інструмент відновлення еквівалентності взаємних зобов'язань. У статтях, опублікованих у фахових виданнях, доводиться, що гнучкість у зміні ціни, строків чи обсягів виконання є єдиним способом збереження договірних відносин від повного колапсу. Так, Мельник О.О. в роботі «Виконання умов договору внаслідок дії обставин форс-мажору під час воєнного стану» приходить до висновку, що в умовах дії воєнного стану існуюча договірна діяльність в Україні фактично розділилася на: договори, укладені до початку воєнного стану та після його введення [83, с.100].

Значний вплив на формування наукового підходу має аналіз практики Верховного Суду, яка стає основою для теоретичних узагальнень. Дослідники вивчають судові правові позиції щодо застосування принципів «розумності» та «справедливості» в умовах воєнного стану. Це дозволяє сформувати методологічну базу для розмежування випадків добросовісного утруднення виконання договору від зловживання правом під прикриттям надзвичайних обставин.

Водночас наукова розробка проблеми залишається незавершеною через динамічність законодавства та триваючий характер воєнного стану. Існує певний дефіцит комплексних монографічних досліджень, які б поєднували аналіз матеріального права з процесуальними аспектами.

Гіпотеза даного дослідження базується на обґрунтованому припущенні, що чинний механізм регулювання цивільно-правових договорів в Україні потребує удосконалення і фактичної зміни підходу від концепції «жорсткого виконання» до моделі «адаптивного правочину». Вбачається тенденція, що в умовах тривалого воєнного стану класичне розуміння форс-мажору як підстави лише для звільнення від відповідальності є недостатнім для збереження економічної стабільності в державі, підтримки ефективного цивільного обороту та забезпечення договірної дисципліни. Вважаємо, що ефективне виконання зобов'язань можливе лише за умови розширення судового розсуду щодо примусової зміни умов договорів та впровадження обов'язкових досудових процедур медіації. Це дозволить забезпечити баланс інтересів сторін, де пріоритетом є не формальне дотримання букви договору, а реальне збереження партнерства та запобігання масовому банкрутству суб'єктів господарювання.

Вважаємо, що традиційна цивілістична доктрина, яка базується на пріоритеті незмінності договірних умов (*pacta sunt servanda*), у період тривалого воєнного стану вичерпує свій адаптивний потенціал і потребує переходу до моделі «динамічної стійкості» цивільно-правового договору.

Окремим аспектом гіпотези є припущення, що існуючий формалізований підхід до доказування впливу воєнних дій на виконання конкретного зобов'язання (через отримання сертифікату ТПП) є занадто обтяжливим і часто не відповідає реальним масштабам руйнування економічних зв'язків. Очікується, що впровадження принципу «договірної солідарності», який зобов'язує сторони до активної співпраці та взаємних поступок під час війни, дозволить мінімізувати кількість судових спорів та запобігти масовому дефолту суб'єктів господарювання. Запровадження

спеціальних законодавчих презумпцій неможливості виконання для певних категорій договорів (наприклад, у зонах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях) забезпечить вищий рівень правової визначеності, ніж індивідуальне доказування кожного окремого випадку невиконання.

Тож гіпотеза спрямована на обґрунтування необхідності створення тимчасового «воєнного цивільного режиму», де пріоритетом стає не формальне дотримання букви договору, а збереження самого правового зв'язку між сторонами та недопущення надмірного збагачення однієї сторони за рахунок критичних втрат іншої.

Питання особливостей регулювання договірних відносин в Україні під час воєнного стану є достатньо дослідженим у вітчизняній науковій літературі. До розвитку цієї теми значною мірою долучився О. О. Бондаренко[8], який досліджував вплив воєнного стану на теоретичні та практичні аспекти договірних відносин. Його аналіз дозволяє краще зрозуміти, як правове регулювання змінюється в умовах надзвичайних обставин. Вагоме значення мають роботи А.В. Коструби [57], де розглянуто юридичні факти як інструмент припинення цивільних відносин. Ця праця має прикладний характер і є корисною для осмислення механізмів адаптації правових норм під час кризових ситуацій. Практичні аспекти реалізації договірних зобов'язань у воєнний час висвітлені в огляді судової практики Верховного Суду [90]. У цьому огляді аналізуються рішення в господарських справах, що дозволяє зробити висновки про реальне застосування норм права. У Постанові Верховного Суду від 31.08.2022 № 910/15264/21 [107] також надається важлива інформація про вирішення майнових спорів у цих умовах. Особливу увагу варто звернути на дослідження С.В. Резніченка [156], який розглядає правову природу договірних зобов'язань у специфічному контексті воєнного стану. У роботі акцентується увага на нормативно-правових засадах та їх адаптації до поточних викликів. В. Примак [113] зосереджується на механізмах правового регулювання,

пропонуючи актуальні рішення для вдосконалення договірної права в кризових умовах. Попри значну кількість літератури, що висвітлює різні аспекти теми, відчувається нестача систематизованих досліджень питань виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану.

У сучасних умовах України, зокрема під час воєнного стану, правове регулювання договірних відносин набуває особливої актуальності [113]. Вітчизняні дослідники часто визначають механізм правового регулювання як комплекс, що включає норми позитивного права, умови договорів, юридичні факти, акти реалізації та захисту прав. Важливим є останній елемент – акти захисту, який не завжди ясно виокремлюється, хоча й відіграє ключову роль у системі правовідносин [57, с. 312].

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у своїй постанові від 06.07.2022 (справа № 521/20396/18) вказав на важливість визнання порушення суб'єктивних прав як юридичного факту, що може служити підставою для використання конкретних захисних механізмів. Захист прав, згідно із судовою практикою, виступає як факультативний елемент механізму правового регулювання, активізуючись за потреби у відновленні порушених правовідносин [113]. Зі свого боку Постанова від 04.05.2022 (справа № 643/11629/19) демонструє, як умови договору та правила страхування визначають поведінку сторін та сприяють реалізації правових приписів на практиці. Важливо відмітити, що суд підкреслив роль умов договору як обов'язкових для сторін, що визначають зміст укладеного договору, зобов'язань сторін виконувати його умови [113].

Особливості правового регулювання договірних відносин в Україні під час воєнного стану включають інтеграцію регулятивних і охоронних функцій. Наприклад, умови договорів підлягають значним імперативним коригуванням, відображаючи вимоги часу, що включає обмеження відповідальності та реалізації прав на предмет іпотеки в окремих сферах [113]. Законодавець, як і під час кризи охорони здоров'я, так і під час кризи

безпеки, проявляє вибірковість, застосовуючи певні обмеження на заходи цивільно-правової відповідальності, що демонструє непослідовність у регулюванні договірних правовідносин та захисту прав сторін [113].

Воєнний стан в Україні в 2022 році визначається як особливий правовий режим, що може бути запроваджений на всій території країни або в конкретних її регіонах у випадку збройної агресії, загрози нападу, або коли існує небезпека для державної незалежності чи територіальної цілісності України. Такий стан передбачає надання додаткових повноважень державним органам, військовому командуванню та місцевому самоврядуванню для захисту національної безпеки й усунення згаданих загроз. Це також включає тимчасові обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, із зазначенням термінів дії цих обмежень [156].

Щодо договірної діяльності в Україні під час воєнного стану, то умови її здійснення розділилися відповідно до двох типів договорів.

1. Договори, укладені до введення воєнного стану;
2. Договори, укладені після його введення.

Договори, що були укладені до введення воєнного стану, часто не містять чітко визначених умов форс-мажору, що відповідали б умовам воєнного конфлікту. Це призводить до правової невизначеності та може спричинити конфлікти між сторонами щодо виконання зобов'язань. Сторони, що не були обізнані з можливістю введення воєнного стану, можуть зіткнутися з юридичними складнощами при спробах внести зміни до договорів або при їх розірванні через неможливість виконання умов [23; 176].

З іншого боку, договори, укладені вже після оголошення воєнного стану, зазвичай включають конкретні положення про форс-мажор, які чітко регулюють відносини між сторонами в контексті військових дій. Це дає можливість сторонам адекватно оцінювати ризики та враховувати їх у договірних зобов'язаннях. У таких угодах форс-мажор не лише визначається як воєнний стан, але й деталізується з урахуванням конкретних обставин, які

можуть виникнути під час війни. Це забезпечує більшу прозорість і передбачуваність у правових відносинах.

Воєнний стан, запроваджений в Україні у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації, може розглядатися як форс-мажорна обставина, що впливає на виконання договірних зобов'язань. Законодавство України визначає форс-мажорні обставини як надзвичайні та невідворотні події, що об'єктивно унеможливлюють виконання сторонами зобов'язань за договором. Відповідно до статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», до форс-мажорних обставин відносяться, зокрема, загроза війни, збройний конфлікт, військові дії, загальна військова мобілізація та інші подібні події. Торгово-промислова палата України (ТПП) 28 лютого 2022 року видала лист № 2024/02.0-7.1, в якому визнала військову агресію Російської Федерації проти України форс-мажорною обставиною. Цей лист може використовуватися сторонами договору як доказ настання форс-мажорних обставин. Враховуючи, що воєнний стан може вважатися форс-мажорною обставиною, положення про форс-мажорні умови і наслідки, що впливають на виконання зобов'язань за договорами, застосовуються до всіх сторін договору [156].

Однак наявність воєнного стану не звільняє автоматично сторони від виконання зобов'язань за договором. Сторона, яка посилається на форс-мажор, повинна довести, що конкретні обставини воєнного стану безпосередньо унеможливили виконання її зобов'язань. Це підтверджується судовою практикою, зокрема постановою Верховного Суду від 16 липня 2019 року у справі № 917/1053/18, де зазначено, що форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і сторона повинна довести їх наявність та вплив на конкретний випадок.

Однак не всі ситуації, що виникають під час воєнного стану, можуть бути класифіковані як форс-мажор. Наприклад, нестача фінансових ресурсів, коливання валютних курсів, економічна криза або відсутність товарів на ринку не вважаються такими обставинами. Аналогічно, невиконання

зобов'язань контрагентами також не розглядається як форс-мажор [170]. Тож сторони мають право розширити перелік форс-мажорних обставин шляхом їх чіткого визначення в договорі. Для цього важливо включити у договір розділ «Форс-мажорні обставини», де будуть вказані потенційні ризики, строки для повідомлення про настання таких обставин, необхідні документи для підтвердження форс-мажору, а також узгодити процедуру подальшої взаємодії [155].

Розглянемо практичну ситуацію, яка виникла у вітчизняному правовому полі. Одна зі сторін договору зіткнулася з неможливістю виконання своїх зобов'язань. Сторона ініціювала розірвання договору, посилаючись на виникнення форс-мажорних обставин внаслідок війни, які унеможлиблюють виконання договірних умов. Після відмови в задоволенні зустрічних вимог на рівні першої інстанції, справа була переглянута апеляційним судом, який також відхилив позов [90]. Згідно з п. 6.2 Регламенту засвідчення форс-мажорних обставин Торгово-промисловими палатами України, сертифікати, які підтверджують форс-мажор, видаються для засвідчення обставин щодо зобов'язань, час виконання яких уже настав. Це означає, що сертифікат може бути отриманий після порушення термінів виконання зобов'язань і не має строгих термінів для отримання після їх виникнення.

У даному випадку, компанія надала докази того, що форс-мажорні обставини тривали більше 30 днів і надіслала контрагенту повідомлення про розірвання договору за 14 днів до запланованої дати розірвання, відповідно до вимог договору. Верховний Суд підтвердив законність таких дій, оскільки вони відповідали всім вимогам договору щодо одностороннього розірвання у випадках форс-мажору [105].

Цей випадок підкреслює важливість правильного документування форс-мажорних обставин, належного дотримання договірних процедур під час їх застосування, а також своєчасного повідомлення контрагентів про форс-мажорні обставини для законного розірвання договірних зобов'язань.

Серед договірних відносин, що зазнали значних змін під час воєнного стану, особливо виділяються відносини за договорами позики, оренди, підряду та купівлі-продажу. Ці зміни пов'язані з тим, що виконання зобов'язань за цими договорами стало ускладненим через постійні обстріли та окупацію територій [8].

Наприклад, у рамках договору будівельного підряду підрядник має обов'язок збудувати об'єкт або виконати будівельні роботи відповідно до проєктної документації в установленій термін, тоді як замовник повинен надати підряднику територію для робіт, передати необхідну документацію (якщо вона не належить до обов'язків підрядника), прийняти роботу та оплатити її. У ситуації, коли підрядник не може виконати роботи через форс-мажор, на ньому лежить обов'язок довести це замовнику. Як і в інших договорах, підрядник може скористатися опцією перенесення термінів або зміни умов договору, а також його розірвання. Питання спорів щодо договорів будівельного підряду можуть стати особливо складними, коли об'єкт будівництва знищено або суттєво пошкоджено внаслідок військових дій. У таких випадках замовник зобов'язаний компенсувати виконавцю всі фактичні витрати, незважаючи на те, що договір не може бути виконаний через знищення об'єкта згідно з домовленостями. Також важливо зазначити, що форс-мажор не звільняє від виконання зобов'язань, включаючи фінансові, але дозволяє відтермінувати їх або звільнити сторону від відповідальності за невиконання в період дії форс-мажорних обставин. У випадку пошкодження майна до передачі наймачу форс-мажор можливий лише за наявності можливості його заміни. У разі унікальності майна, яке було винайнято, договір може бути змінено або розірвано через неможливість його виконання. Якщо майно знищено або пошкоджено після його передачі у виплату ренти на певний термін, платник ренти не звільняється від обов'язку її сплати до закінчення цього терміну згідно з умовами договору. У випадку безстрокової ренти, платник може вимагати припинення чи зміни умов виплати ренти. За договором найму (оренди) наймач звільняється від плати

за час, коли майно було недоступне для використання через форс-мажор. Можливі також варіанти тимчасового призупинення дії договору, зміни умов або зменшення орендної плати на підставі істотного зменшення можливості використання майна, а також розірвання договору з посиланням на форс-мажорне застереження в договорі чи попередження контрагента за відповідний термін. Важливо зазначити, що настання форс-мажорних обставин не автоматично звільняє від виконання зобов'язань за договорами, але може слугувати підставою для звільнення від відповідальності за їх невиконання або неналежне виконання, таких як штрафи чи пені [8].

Серед правовідносин за договорами, відносини за договорами позики зазнали значних змін під час дії воєнного стану. Законом №2120-IX, прийнятим 15 березня 2022 року, внесено ряд змін у Цивільний кодекс України, а також у закони «Про банки та банківську діяльність», «Про споживче кредитування» та «Про іпотеку» [152]. Протягом періоду воєнного стану та наступних 30 днів після його завершення кредиторам накладаються суттєві обмеження щодо їхніх прав. Вони не можуть збільшувати відсоткову ставку, нараховувати штрафи, пеню, три відсотки річних, інфляційні втрати або вживати інші заходи відповідальності у випадку прострочення платежів. Також кредитор не може вимагати повного або дострокового погашення боргу, якщо договором передбачено конкретні терміни для погашення. Іпотекодержателі в цей період не мають права здобувати право власності на предмет іпотеки, продавати цю нерухомість або виселяти з неї мешканців. Позичальникам надається можливість тимчасово не вносити платежі згідно з графіком, без наслідків у вигляді штрафних санкцій. Однак позичальники все ще мають договірні зобов'язання щодо погашення основної суми боргу та відсотків, які продовжують нараховуватися, адже цей процес є законним. При цьому, деякі банки на початку війни ввели кредитні канікули та призупинили нарахування відсотків, що було проявом доброї волі, а не вимогою законодавства [152].

Щодо договорів оренди, сам факт введення воєнного стану, обмежень або навіть ведення бойових дій на певній території не звільняє орендарів від зобов'язань, особливо від внесення орендних платежів. Орендарі мають довести, що введені обмеження перешкоджають виконанню обов'язку сплати коштів за договором. Водночас, дотримуючись встановлених законом процедур, орендар може затримати плату, вимагати її зменшення, зміни умов платежів, призупинення дії чи розірвання договору оренди. Застосування форс-мажору також звільняє орендаря від відповідальності за невиконання зобов'язань за договором, що включає звільнення від штрафів і відшкодування збитків [152].

1.3. Вплив воєнного стану на динаміку цивільно-правових договорів

Режим воєнного стану в Україні, запроваджений у відповідь на військову агресію, створив нові виклики для регулювання договірних відносин. Цей особливий правовий режим, який передбачає тимчасові обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, суттєво впливає на функціонування економічних і соціальних процесів. У таких умовах правове регулювання договірних відносин набуває особливої значущості, адже від його ефективності залежить не лише стабільність ринкових відносин, а й захист прав сторін.

Зміни в договірному праві під час воєнного стану спрямовані на адаптацію до нових реалій, зокрема до обмежень, пов'язаних із виконанням зобов'язань унаслідок збройних конфліктів, руйнування інфраструктури та інших форс-мажорних обставин. Крім того, виникають нові правові проблеми: забезпечення балансу інтересів сторін, захист прав на майно та виконання зобов'язань, а також вирішення спорів у нестандартних ситуаціях [36, с.100].

Крім того в сучасних умовах діджиталізації (значення якої підвищується в умовах війни) звичні (традиційні) правочини

трансформуються в електронні правочини, смартконтракти тощо. Як відзначає І.В. Давидова, «це нова фаза розвитку, переломний момент, який має відбутися не лише в сфері технічного забезпечення можливостей такого укладення правочинів, але й у свідомості кожної особи» [24, с.19].

Актуальність дослідження особливостей договірних відносин під час воєнного стану обумовлена необхідністю вдосконалення механізмів їх правового регулювання. Це включає інтеграцію форс-мажорних застережень у договірну практику, удосконалення судової практики щодо захисту прав сторін, а також адаптацію правової системи до викликів, які спричиняють надзвичайні умови воєнного часу.

Виникнення безпекових ризиків у цивільно-правових відносинах України стало прямим наслідком повномасштабної збройної агресії, що спричинила миттєву деструкцію звичних механізмів функціонування цивільного обороту. На відміну від поступових економічних криз, безпекові ризики воєнного стану виникли як раптовий екзогенний шок, що охопив усю територію держави, незалежно від близькості до лінії фронту. Це призвело до ситуації, коли безпековий фактор став домінуючим критерієм при оцінці можливості виконання будь-якого правочину, оскільки загроза ракетних обстрілів або енергетичного терору створила ризик фізичного знищення об'єкта зобов'язання в будь-якій точці країни.

Генезис цих ризиків в Україні тісно пов'язаний із втратою територіального суверенітету над частиною регіонів, що миттєво перетворило тисячі активних цивільних правовідносин на «заморожені» або неможливі до виконання. Окупація територій призвела до виникнення специфічного ризику втрати юридичного зв'язку між суб'єктом та об'єктом права, де власник майна де-юре зберігає титул, але де-факто позбавлений будь-яких важелів впливу на свій актив. Це спровокувало масовий перегляд кредитних та орендних договорів, де безпековий ризик окупації став юридичним фактором припинення нарахувань або повної реструктуризації боргів.

Додатковим каталізатором виникнення безпекових ризиків стала цифрова та інформаційна вразливість державних інституцій у перші тижні війни. Закриття доступу до реєстрів, хоч і було необхідним безпековим кроком, створило ризик «правового паралічу», коли легітимні власники не могли розпорядитися своїм майном, а покупці – перевірити чистоту активу. Це породило нову хвилю ризиків, пов’язаних із шахрайством та незаконними реєстраційними діями, що змусило державу впроваджувати жорсткі обмеження на вчинення правочинів за довіреністю та запроваджувати спеціальні перевірки для нотаріусів.

Нарешті безпекові ризики в Україні виникли через критичне порушення логістичних та виробничих ланцюгів, що зробило виконання договорів поставки фізично небезпечним для життя персоналу. Блокування портів та постійні атаки на транспортні вузли трансформували комерційний ризик затримки товару в безпековий ризик його повної втрати разом із транспортним засобом. Тож безпековий ризик в українських реаліях став не просто юридичною абстракцією, а щоденним фактором впливу на цивільний оборот, змушуючи сторони переходити від стратегії прибутку до стратегії фізичного та юридичного збереження активів.

Під безпековим ризиком у контексті цивільно-правових відносин слід розуміти ймовірність виникнення несприятливих наслідків для суб’єктів права, зумовлених прямою або опосередкованою дією збройної агресії, що призводить до фізичного знищення активів, втрати юридичного контролю над ними або критичного порушення конфіденційності та правової ідентифікації сторін. На відміну від класичних цивілістичних категорій, безпековий ризик під час війни трансформується з теоретичної вірогідності у фактор непереборної сили, що диктує умови виконання кожного правочину.

У межах науки цивільного права слід виділяти такі категорії як «безпекові ризики» та «непередбачувані обставини» як самостійні категорії через необхідність адаптації класичних інститутів договірного та деліктного права до умов «високої суспільної турбулентності». Авторське розуміння

безпекових ризиків полягає у визначенні їх як об'єктивно існуючої ймовірності настання негативних наслідків для життя, здоров'я або майнової сфери суб'єктів, що зумовлена системними чинниками зовнішнього характеру, такими як збройні конфлікти, терористичні загрози або масштабні техногенні катастрофи. Такі ризики створюють стан загальної небезпеки, який виходить за межі звичайного підприємницького ризику, оскільки стосуються не лише економічної вигоди, а й самої фізичної можливості безпечного існування суб'єктів та об'єктів права. Аргументація виділення цієї категорії в цивілістиці ґрунтується на трансформації принципу добросовісності, адже від учасників правовідносин неможливо вимагати дотримання формальних умов договору ціною реальної загрози безпеці особи. Це змушує науку переглядати межі цивільної відповідальності та впроваджувати особливі режими виконання зобов'язань, де пріоритет надається захисту особи, а не лише майновому інтересу.

Основним фундаментом для виокремлення непередбачуваних обставин є ст. 652 ЦК України, яка регламентує зміну або розірвання договору через істотні зміни обставин. Закон прямо вказує, що зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах. Це положення корелюється зі статтею 617 ЦК України та статтею 218 Господарського кодексу України, що визначають підстави звільнення від відповідальності через непереборну силу (форс-мажор). Щодо безпекових ризиків, то їх нормативне регулювання розпорошене в спеціальному законодавстві, зокрема в Законі України «Про оборону України» та Кодексі цивільного захисту України, які визначають режими воєнного або надзвичайного стану як особливі правові умови, що безпосередньо впливають на цивільну дієздатність та порядок виконання зобов'язань. Також важливим є принцип свободи договору (ст. 6, 627 ЦК України), який дозволяє сторонам самостійно включати «безпекові застереження» в тексти правочинів.

Поряд із цим непередбачувані обставини дефінуються як зовнішні події, які не могли бути реально спрогнозовані сторонами на момент виникнення правовідношення і які докорінно змінюють баланс інтересів, роблячи виконання зобов'язання надмірно обтяжливим або економічно недоцільним. На відміну від класичного форс-мажору, який зазвичай констатує абсолютну неможливість дії, непередбачувані обставини фокусуються на збереженні еквівалентності взаємних надавань. Наукове виділення цього поняття базується на доктрині незмінності обставин, згідно з якою договір зберігає силу лише доти, доки зберігаються умови, за яких він був укладений. Це дозволяє цивільному праву забезпечувати справедливий розподіл збитків між контрагентами, запобігаючи безпідставному збагаченню однієї сторони за рахунок катастрофічних втрат іншої. Отже, виокремлення цих понять дозволяє науці розробляти ефективні механізми адаптації правочинів до реалій, що динамічно змінюються, забезпечуючи життєздатність цивільного обороту навіть у кризові періоди.

Місце безпекового ризику в ієрархії цивільно-правових загроз є унікальним, оскільки він виступає надсистемним чинником, що поглинає звичайні комерційні ризики. Якщо традиційний комерційний ризик (ринкові коливання цін, зміна попиту, недобросовісність контрагента) є невід'ємною частиною підприємницької діяльності та прогнозується моделлю бізнесу, то безпековий ризик воєнного характеру є зовнішнім, екзистенційним та часто непереборним. Він нівелює стандартні розрахунки рентабельності, оскільки загрожує не просто прибутку, а самому фізичному існуванню суб'єкта чи об'єкта правовідносин.

У структурі загальних ризиків цивільного обороту безпекові ризики є домінуючими, оскільки вони мають каскадний ефект. Виникнення одного безпекового ризику (наприклад, окупація території) автоматично породжує низку інших: інформаційних (втрата реєстрових даних), ідентифікаційних (неможливість підтвердити повноваження директора) та фінансових (технічний дефолт). Тож вони виступають каталізаторами для загострення

всіх інших видів ризиків, роблячи стандартні механізми захисту прав, такі як страхування чи банківська гарантія, часто недієвими без спеціальних «воєнних» застережень.

Отже, розмежування безпекових ризиків від загального масиву комерційних загроз є критично важливим для правозастосування. У період воєнного стану безпековий ризик стає центральною категорією при тлумаченні добросовісності та розумності дій сторін. Розуміння його природи дозволяє відрізнити об'єктивну неможливість виконання зобов'язання від звичайного комерційного прорахунку чи опортуністичної поведінки, що є визначальним для судової практики та стабільності цивільно-правової системи України загалом. Трансформація цивільно-правових відносин в умовах воєнного стану супроводжується появою специфічних безпекових ризиків, які виходять далеко за межі класичних комерційних загроз і потребують докорінного перегляду стратегій виконання договірних зобов'язань. Найбільш очевидним і водночас руйнівним фактором є ризик фізичного знищення об'єктів цивільних прав, що безпосередньо впливає на можливість реалізації умов договорів купівлі-продажу, постачання чи оренди. Наприклад, якщо предметом договору була сільськогосподарська техніка або промислове обладнання, що було знищене внаслідок ракетного удару по складу, виникає ситуація об'єктивної неможливості виконання зобов'язання в натурі. Це змушує сторони звертатися до положень статті 617 Цивільного кодексу України щодо звільнення від відповідальності, проте фізична втрата майна часто означає повний крах бізнес-моделі одного з контрагентів, що тягне за собою ланцюгову реакцію невиплат по всьому логістичному ланцюгу. Тісно пов'язаним із цим є ризик повної втрати контролю над активами, що опинилися на тимчасово окупованих територіях або в зонах активних бойових дій. Власники підприємств у таких регіонах як Маріуполь чи Мелітополь, фактично позбавлені можливості здійснювати володіння своїм майном, що створює небезпеку незаконного «націоналізування» активів окупаційними адміністраціями та породжує

тривалі юридичні спори щодо віндикації (витребування) майна в майбутньому.

Цифрова безпека та реєстрові ризики стали критичними факторами стабільності цивільного обороту, оскільки тимчасове закриття державних реєстрів на початку вторгнення хоч і було виправданим оборонним кроком, заблокувало можливість легітимної перевірки титулів власності. Це породило загрозу появи «сірих» схем відчуження нерухомості та ускладнило роботу нотаріату, що в поєднанні з ідентифікаційними ризиками створює ґрунт для оспорювання правочинів. В умовах масової евакуації та втрати фізичних документів сторони часто змушені покладатися на цифрові копії або дистанційне підписання через ЕЦП, що за відсутності належної кібергігієни підвищує ризик несанкціонованого втручання третіх осіб у волевиявлення суб'єктів. Крім того, ризик витоку персональних даних набув екзистенційного значення: інформація про майновий стан або заборгованість військовослужбовців, що міститься в банківських реєстрах, у разі потрапляння до рук ворога може бути використана для тиску на їхні родини, що робить питання конфіденційності в цивільних відносинах питанням національної безпеки.

Економічна складова безпекових ризиків проявляється через критичне зростання кредитних загроз та ризику системного дефолту. Законодавчі зміни, такі як мораторій на нарахування штрафів та пені, хоч і захищають позичальників, водночас створюють загрозу ліквідності банківського сектору через накопичення непрацюючих кредитів. Це провокує ризик «правового опортунізму», коли платоспроможні контрагенти намагаються безпідставно посилатися на форс-мажорні обставини (наприклад, загальний лист ТПП), щоб ухилитися від оплати товарів чи послуг, навіть якщо їхня діяльність не постраждала безпосередньо від бойових дій. Така поведінка розмиває принцип обов'язковості договору та створює атмосферу тотальної недовіри на ринку, що в довгостроковій перспективі є не менш небезпечним, ніж фізичні руйнування. Паралельно з цим валютні та інфляційні ризики,

спричинені девальвацією гривні, роблять виконання валютних зобов'язань фінансово вбивчими для імпортерів, змушуючи їх ініціювати складні судові процеси за статтею 652 ЦК України щодо істотної зміни обставин (хардшип).

Транспортно-логістичні та екологічні загрози безпосередньо впливають на безпеку життя людей, задіяних у цивільних відносинах. Блокування морських портів та постійні обстріли енергетичної інфраструктури роблять виконання договорів поставки небезпечною операцією, де ризик втрати вантажу супроводжується ризиком загибелі персоналу. В аграрному секторі мінування територій створює специфічний безпековий ризик при виконанні договорів оренди землі: орендар, намагаючись обробити поля, ризикує підризом техніки, що ставить питання про межі відповідальності орендодавця за надання в оренду «небезпечного» майна. Це доповнюється ризиком мобілізаційного вилучення майна, коли техніка або автотранспорт, що є предметом лізингу чи оренди, можуть бути законно вилучені на потреби ЗСУ, що вносить елемент непередбачуваності в будь-яке довгострокове планування.

Нарешті безпека цивільних відносин підривається ризиком втрати доказової бази та «правовою турбулентністю». Знищення паперових архівів у нотаріальних конторах чи офісах компаній на прифронтових територіях унеможлиблює належний захист прав у суді, оскільки відсутність оригіналів договорів або первинної документації робить позицію сторони вразливою до маніпуляцій. Швидка зміна законодавчого поля, що є необхідною реакцією держави на виклики війни, часто не залишає суб'єктам часу на адаптацію, що призводить до неочікуваних санкційних ризиків. Співпраця з контрагентами, які мають приховані зв'язки з державою-агресором, тепер тягне за собою ризик конфіскації всього бізнесу, що вимагає від юристів проведення надглибокого комплаєнс-контролю кожного бенефіціара. У підсумку, сучасна архітектура цивільно-правових відносин в Україні вимагає відмови від статичних договірних моделей на користь динамічного управління ризиками, де кожен контракт повинен містити антикризові застереження,

медіаційні інструменти та цифрові бекапи документації для мінімізації наслідків неминучих воєнних загроз. Першим і найбільш очевидним безпековим ризиком є фізичне знищення об'єктів цивільних прав. Руйнування нерухомості, засобів виробництва або товарів внаслідок бойових дій призводить до об'єктивної неможливості виконання зобов'язань у натурі, що потребує перегляду концепції відповідальності за статтею 617 ЦК України.

Ризик втрати контролю над активами на тимчасово окупованих територіях створює правовий вакуум. Власники позбавлені можливості здійснювати фактичне володіння та користування своїм майном, що генерує ризики незаконного відчуження активів окупаційними адміністраціями та подальших тривалих судових спорів про віндикацію.

Цифрова безпека та реєстровий ризик стали критичними факторами. Тимчасове обмеження доступу до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно на початку війни було виправданим заходом безпеки, проте воно водночас заблокувало легітимний цивільний оборот, створивши ризики для інвестиційних проєктів.

Ідентифікаційний ризик виникає через складність перевірки повноважень сторін. В умовах масової евакуації, втрати документів або знаходження підписантів у зоні бойових дій, ризик укладення правочинів неуповноваженими особами значно зростає, що в майбутньому може стати підставою для визнання договорів недійсними.

Ризики, пов'язані з персональними даними, набули оборонного значення. Витік інформації з реєстрів або клієнтських баз банків про місце проживання чи майновий стан громадян, особливо військовослужбовців, становить пряму фізичну загрозу для суб'єктів цивільних відносин та їхніх родин.

Кредитний ризик та ризик дефолту в масштабах всієї країни тиснуть на фінансову стабільність. Мораторій на нарахування штрафів (Закон № 2120-IX), будучи захисним механізмом для позичальників, одночасно створює

безпекову загрозу для банківської системи через накопичення непрацюючих кредитів (NPL).

Ризик «правового опортунізму» проявляється у спробах сторін безпідставно посилатися на форс-мажор для ухилення від виконання зобов'язань. Це розмиває принцип обов'язковості договору та створює атмосферу недовіри між контрагентами, що гальмує економічне відновлення.

Транспортно-логістичні ризики безпосередньо впливають на безпеку виконання договорів поставки. Блокування портів, руйнування мостів та паливні кризи роблять доставку вантажів небезпечною для персоналу та майна, змушуючи сторони переглядати умови інкотермс у бік більшого захисту перевізника.

Валютні та інфляційні ризики в умовах війни стають фактором національної безпеки. Різка девальвація гривні робить виконання валютних зобов'язань непосильним для багатьох суб'єктів, що змушує суди частіше застосовувати статтю 652 ЦК України про істотну зміну обставин (хардшип).

Ризик виконавчого провадження полягає у фактичній неможливості примусового стягнення боргів. Мораторій на стягнення іпотечного майна та обмеження щодо арешту рахунків створюють ситуацію «заморожених прав», де кредитор має судове рішення, але не має безпечного механізму його реалізації.

Санкційний ризик став невід'ємною частиною цивільних відносин. Співпраця з контрагентами, що мають зв'язки з державою-агресором, тягне за собою не лише юридичну відповідальність, а й безпекові загрози для бізнесу, включаючи конфіскацію активів згідно із Законом «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності РФ».

Ризик недобросовісного рейдерства під прикриттям війни використовує прогалини в контролі за реєстраційними діями. Спрощені процедури або тимчасова відсутність нотаріального нагляду в певних регіонах створюють умови для незаконного захоплення підприємств.

Екологічні безпекові ризики в цивільно-правових договорах (оренда землі, промислове виробництво) виникають через мінування територій. Орендарі землі стикаються з ризиком підриву техніки та загибелі людей, що робить виконання земельних договорів небезпечним для життя.

Ризик непередбачуваності законодавчих змін створює «правову турбулентність». Швидке прийняття законів у відповідь на воєнні виклики часто позбавляє суб'єктів можливості адаптувати свої договори, що веде до неочікуваних фінансових втрат.

Ризик втрати документації внаслідок пожеж або окупації архівів унеможливорює належний захист прав у суді. Відсутність оригіналів договорів або первинних документів робить доказову базу вразливою, що є серйозною безпековою загрозою для інтересів сторін.

Ризик мобілізаційного вилучення майна (автотранспорту, техніки) на потреби оборони вносить елемент невизначеності в договори оренди та лізингу. Суб'єкти мають бути готові до припинення користування активом у будь-який момент на законних підставах.

Ризик корупційного втручання у розподіл гуманітарної допомоги або державних замовлень в умовах війни викривлює чесну конкуренцію у цивільних відносинах, створюючи переваги для недобросовісних учасників ринку.

Соціально-демографічний ризик (масова міграція) призводить до розірвання орендних та трудових договорів в односторонньому порядку. Втрата стабільної клієнтської бази та кадрового потенціалу загрожує самому існуванню багатьох суб'єктів цивільного права.

Мінімізація цих безпекових ризиків вимагає від юристів переходу до моделі превентивного захисту, де договір розглядається не як статичний документ, а як динамічний інструмент управління ризиками з обов'язковими медіаційними та антикризовими застереженнями.

Лише комплексний підхід, що поєднує цифрову гігієну, ретельний комплаєнс-контроль та гнучку адаптацію договірних умов, дозволить

зберегти стійкість цивільно-правової системи України в цей історично складний період.

Класифікація безпекових ризиків у цивільно-правових відносинах в умовах воєнного стану дозволяє систематизувати загрози для їхнього ефективного менеджменту та розробки захисних застережень у договорах. Ризики можна поділити на п'ять основних груп за характером їхнього походження та впливу.

По-перше, виділяють об'єктно-фізичні ризики, які пов'язані з матеріальною складовою правовідносин. Сюди відноситься ризик повного або часткового знищення майна (артилерійські обстріли, пожежі), що робить виконання договору в натурі неможливим, а також ризик втрати фактичного контролю над активами внаслідок окупації або мінування територій. Прикладом є оренда сільськогосподарських угідь, де фізична небезпека підризу техніки унеможливорює безпечну експлуатацію об'єкта оренди.

По-друге, існують суб'єктно-ідентифікаційні ризики, що стосуються учасників зобов'язань. Це ризики втрати правосуб'єктності (загибель фізичної особи або ліквідація юрособи через знищення офісу та документів), ризики неможливості ідентифікації підписанта в умовах дистанційної роботи та ризики мобілізаційного вилучення персоналу або майна (наприклад, вилучення вантажних авто для потреб ЗСУ, що зупиняє виконання договору логістики). Сюди ж відноситься санкційний ризик – прихована афілійованість контрагента з державою-агресором, що загрожує конфіскацією активів обох сторін.

По-третє, вагоме місце посідають інформаційно-реєстрові ризики. Вони включають загрозу витоку конфіденційних даних про власників та їхні активи, що в умовах війни стає безпековим питанням. Також це ризики обмеженого доступу до державних реєстрів (нерухомості, бізнесу), що породжує загрозу рейдерства або неможливості вчасної реєстрації прав, та ризик безповоротного знищення паперових архівів нотаріусів чи первинної бухгалтерської документації на прифронтових територіях.

По-четверте, виокремлюють фінансово-економічні ризики, які дестабілізують вартісну основу договорів. До них належать валютні ризики (різка девальвація гривні у валютних зобов'язаннях), інфляційні ризики та кредитні ризики (масовий дефолт через втрату доходів населенням). Особливим видом є ризик «правового опортунізму», коли сторона договору використовує воєнний стан як формальний привід для умисного невиконання платежів, попри наявність фінансової можливості.

По-п'яте, існують правозастосовчі (процесуально-виконавчі ризики), що стосуються стадії захисту прав. Це ризик неможливості судового розгляду через зміну підсудності судів або бойові дії, а також ризики, пов'язані з виконавчими мораторіями (неможливість стягнення іпотечного житла або арештованих коштів). Такі ризики створюють ситуацію «номінального права», коли рішення суду є, але його фізичне виконання заблоковане державою з міркувань соціальної безпеки.

Всі обставини, що мають значення для динаміки цивільно-правового договору можна поділити на передбачені законодавством, передбачені сторонами та непередбачувані обставини. Прикладами перших можуть слугувати смерть однієї зі сторін договору, обмеження цивільної оборотоздатності або вилучення об'єкта цивільного обороту, зміна регуляторних механізмів відчуження, розповсюдження або використання окремих об'єктів цивільних прав. У свою чергу, принцип свободи договору надає сторонам договору можливість самостійно визначати обставини, з настанням яких може пов'язуватися зміна окремих умов договору або загальне припинення договірних відносин з відповідними наслідками для однієї чи обох сторін договору. Крім того, сторони можуть встановлювати відповідальність або навпаки передбачати умови уникнення цивільно-правової відповідальності в межах чинного законодавства.

Як слушно зазначає О. Кочина, аналізуючи наслідки російської агресії для учасників цивільних правовідносин, більшість останніх на зараз стикаються з випадками унеможливлення виконання договірних зобов'язань

через призупинення діяльності чи знищення майна підприємств, установ, організацій; через від'їзд українських громадян з постійних місць проживання у зв'язку із загрозою життю та здоров'ю; нестачею або смертю працівників, визнання їх судом безвісно відсутніми; порушенням логістики через активні бойові дії на території України [59, с.54].

Крім того, мають місце обмеження прав осіб, які є вимушеним заходом підтримки режиму обороноздатності країни та забезпечення функціонування національної економіки. Як зазначає О. Омельчук, ряд обмежень, введених в дію спеціальним воєнним законодавством, стосуються як нормального функціонування цивільного обігу, так і окремих видів діяльності, таких як нотаріальне засвідчення юридичних фактів, публічний доступ до окремих державних реєстрів, окремих видів підприємницької діяльності тощо [91, с.18].

Враховуючи значний темп розвитку даної сфери, наявність актуального емпіричного матеріалу для досліджень та фрагментарність попередніх досліджень, важливим і нагальним для науки цивільного права є виділення характерних рис впливу воєнного стану та супутніх обставин на динаміку цивільно-правових договорів.

Динаміка цивільно-правового договору – це процес розвитку відносин, що виникають з цього договору, в часі. Динаміка цивільно-правового договору охоплює етапи виникнення (оферта-акцепт), виконання зобов'язань (реалізація прав, законних інтересів та виконання обов'язків), зміни (зміни умов, укладення додаткових угод) та припинення (розірвання, виконання). Динаміка цивільно-правового договору керується принципами свободи договору, належного виконання та захисту прав, а її перебіг може бути як нормальним (договір реалізовано), так і аномальним (порушення прав, застосування способів захисту).

Нормальна динаміка цивільно-правового договору пов'язана з повним та вчасним виконанням зобов'язань, що уособлює належне виконання договору. У той же час принципи юридичної рівності, справедливості,

добросовісності та розумності, диспозитивності є такими принципами, які повинні бути характерними для будь-яких цивільних правовідносин, незалежно від того чи статичні дані правовідносини, чи знаходяться в динаміці [95, с.205].

В юридичній літературі виділяють дві групи принципів виконання зобов'язань. До першої відносять принцип належного виконання зобов'язання, який передбачає, що зобов'язання повинні виконуватися належним чином, згідно з умовами цивільно-правового договору та вимогами закону. Дія цього принципу спрямована на те, щоб виконання кожного конкретного зобов'язання неодмінно призводило до досягнення тієї мети, заради якої воно було встановлено. До другої групи відносять принцип реального виконання, згідно якого неприпустимою є заміна виконання зобов'язання в натурі грошовою компенсацією у вигляді відшкодування збитків та сплатою неустойки [43, с.15-16].

Крім того, за загальним правилом цивільно-правовий договір є незмінним на весь строк його дії, а договірне зобов'язання повинно виконуватися згідно умов, які сторони визначили при укладанні договору. Однак чинне законодавство допускає випадки зміни умов договору, якщо цього вимагають інтереси його сторін або публічні інтереси, адже на практиці при виконанні договірних зобов'язань виникають проблеми, пов'язані з настанням непередбачуваних обставин, які не залежать від волі та впливу сторін контракту, проте призводять до неможливості виконання договірних зобов'язань.

Важливими для держави та суспільства також є функціонування договірного правопорядку та договірної дисципліни, які, як зазначає В. Милаш, часто ототожнюють у науковій літературі. Проте категорія «договірний правовий порядок» має більш широкий зміст, оскільки характеризує не тільки належне виконання договірних зобов'язань, але й весь спектр стану впорядкування договірних відносин [1, с.139]. Натомість дотримання договірної дисципліни пов'язане виключно з належним

виконанням договірних зобов'язань відповідно до вимог закону й умов договору та є обов'язковою умовою ефективного функціонування цивільного обороту, спрямованою на забезпечення договірного правопорядку [86].

В умовах воєнного стану та в інших кризових ситуаціях може скластися ситуація, коли для однієї зі сторін договору стає неможливим продовження виконання договору на його попередніх умовах. У таких випадках зацікавлена сторона може ініціювати внесення змін до договору або навіть його розірвання.

Ведення повномасштабної війни силами окупаційних військ РФ суттєво ускладнило нормальне ведення підприємницької діяльності та виконання цивільно-правових договорів. Починаючи з 24 лютого 2022 року, в силу незалежних обставин, ряд учасників договірних відносин не мають об'єктивної можливості виконувати зобов'язання за цивільно-правовими договорами на умовах, які існували до початку воєнних дій на території України. Так, зміни в соціально-економічному становищі України в цілому та в окремих її регіонах, де ведуться активні бойові дії, постійні щоденні загрози ракетних обстрілів, та як наслідок припинення або обмеження здійснення господарської діяльності, негативно вплинули на спроможність до виконання взятих на себе договірних зобов'язань.

Відповідно до ч. 1 ст. 617 ЦК України, ч. 2 ст. 218 ГКУ та ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні і невідворотні обставини за даних умов здійснення господарської діяльності, що об'єктивно унеможливають виконання особою зобов'язань за умовами договору, обов'язків, передбачених законодавством.

Слід відзначити, що війна в Україні визнається форс-мажором, і враховучи це, багато контрагентів відмовляються від виконання своїх зобов'язань за договорами, хоча практика «карантинних» часів підказує – форс-мажор не працює автоматично [100].

Ще з часів запровадження карантину у 2020 році, траплялися випадки неможливості виконання зобов'язань за договорами при подальших карантинних обмеженнях та локдаунах. За цей час до судів надійшло багато справ, в яких сторони посилялися на форс-мажорні обставини як на підставу невиконання зобов'язань. Завдяки цьому, на даний момент вже можна виділити більш-менш усталений підхід судів до вирішення таких спорів [163].

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у своїй постанові визначив, що ключовим для визначення форс-мажору є те, що непереборна сила робить неможливим виконання зобов'язання в принципі, незалежно від тих зусиль та матеріальних витрат, які сторона понесла чи могла понести. У цій же постанові Верховним Судом було сформовано підхід до розмежування понять форс-мажору та істотної зміни обставин (хардшипу). З висновків суду вбачаємо, що форс-мажор унеможливорює виконання зобов'язань та звільняє від відповідальності за таке невиконання – наприклад, неможливо здійснити поставку, якщо склад з продукцією згорів або місто, де знаходиться контрагент, окуповане чи зруйноване. У свою чергу хардшип обтяжує та ускладнює виконання договору для однієї зі сторін, що суттєво порушує баланс договірних відносин, збільшується вартість виконання та зменшується цінність отриманого [106].

На відміну від пандемії, воєнний стан, бойові дії та пов'язані з ними руйнування інфраструктури мають масштабний і всеохоплюючий характер [183, с.101]. У своєму листі від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1 Торгово-промислова палата України підтвердила, що обставини військової агресії Російської Федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення,

є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності [75].

Вищезазначені обставини зумовили виникнення інших обставин, що ускладнюють економічну діяльність та створюють перепони для стабільного цивільного обороту. У ситуації повної або часткової відсутності роботи, вимушеної зміни місця проживання внаслідок воєнних дій, а також у зв'язку з несенням військової служби, люди позбавлені можливості виконувати взяті на себе зобов'язання [26].

При визначенні зміни обставин, дуже важливо дотримуватися чотирьох умов, а саме:

1) у момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Згідно з першою умовою події, що викликали ускладнення у виконанні договору і які можна назвати «істотною зміною обставин», повинні мати місце або стати відомими сторонам після укладення договору.

При визначенні другої умови, мова йде про те, що події, які викликають ускладнення, не могли бути розумно взяті до уваги стороною. Одночасно положення ч. 2 ст. 652 ЦК України не покладають на сторону договору необхідність здійснення дій щодо усунення обставин, які істотно змінилися. Так само в таких джерелах цивільного права як Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 р., Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права – Проект

«загальних критеріїв» (DCFR), передбачається лише вимога відсутності причинно-наслідкового зв'язку між зміною обставин і діями зацікавленої сторони [116]. Військова агресія РФ проти України дійсно носить винятковий характер, настання якої ніхто зі сторін договору не міг передбачати та на настання даної ситуації є обставиною, на яку не може вплинути жоден суб'єкт господарювання.

Третя умова в контексті цивільно-правових договорів свідчить, що виконання договору потенційно порушує співвідношення майнових інтересів сторін і позбавляє слабшу сторону того, на що вона розраховувала б при укладенні договору. Мова йде про зменшення цінності отриманого стороною за договором, включаючи випадки, коли виконання взагалі перестає мати цінність для сторони, що отримує виконання.

Четвертою умовою закон визначає те, що із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона. Виходячи зі змісту вказаної умови, випадки ускладнення у виконанні договору не можуть мати місця, якщо потерпіла сторона прийняла на себе ризик зміни обставин. Прийняття на себе ризику зміни обставин не обов'язково повинно бути прямо відображено в договорі, такий висновок може слідувати із самого характеру та змісту зобов'язання. Сторони при укладенні договору не передбачували наслідків для правового статусу останніх у випадку воєнних дій на території України. Досліджувані спірні правовідносини є фактично новими для вітчизняної юридичної практики, а отже, звичаями ділового обороту не передбачено подібні випадки. Законодавець же в певних правовідносинах може передбачити порядок проведення сторонами договору переговорів щодо добровільної зміни чи розірвання договору. Наприклад, статтею 188 ГК України врегульовано порядок зміни розірвання господарських договорів [21].

Як форс-мажор, так і настання істотної зміни обставин (хардшип) засвідчує Торгово-промислова палата України або Регіональні торгово-

промислові палати, однак підстави для отримання висновків про форс-мажорні обставини та про істотну зміну обставин є різними.

Так, підставою для оформлення сертифікату про форс-мажорні обставини є перелік видів форс-мажорних обставин, передбачений у Законі або договорі, окрім виключень, зазначених у законодавстві та Регламенті засвідчення форс-мажорних обставин (порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів).

На відміну від форс-мажорних обставин, оформлення висновку про істотну зміну обставин не передбачає наявності переліку таких обставин, а кожна конкретна ситуація може мати власні підстави, які призвели до необхідності внесення змін до договору [184].

Крім того, сторона може звернутися за отриманням сертифікату про форс-мажорні обставини лише після фактичного порушення зобов'язання, натомість висновок про істотну зміну обставин може оформлюватися до моменту виконання договірної зобов'язання з внесення змін до договору.

В. Чорнописька робить висновок, що в сучасних умовах необхідно на законодавчому рівні змінити процедуру доведення форс-мажору, вдосконаливши її відповідно до надбань цивілістичної доктрини. Крім того, дослідниця пропонує визначити відповідальність (у тому числі кримінальну) за зловживання правами у випадках доказування обставин непереборної сили, адже в нинішніх умовах основним завданням кожного громадянина є підтримка Збройних Сил України та держави загалом, а маніпуляції з правами, що погіршують ситуацію в країні, є абсолютно неприпустимими [183, с.102]. Дане твердження виглядає спірним, адже ототожнення зловживання правом з кримінальним правопорушенням не сприятиме формуванню договірної правопорядку та призведе до розмивання методологічних засад приватного та публічного права.

Слід також зауважити, що зарубіжний досвід регулювання договірних відносин у кризових умовах базується на гнучкому поєднанні доктрини

непереборної сили (Force Majeure) та концепції істотної зміни обставин (Hardship). У країнах континентальної правової сім'ї, таких як Німеччина та Франція, основою є принципи цивільних кодексів, що дозволяють перегляд умов договору, якщо його виконання стає надмірно обтяжливим. Зокрема, німецьке право оперує параграфом 313 Цивільного уложення (BGB), який вводить поняття «відпадиння підстави правочину», що дозволяє суду адаптувати контракт до нових реалій, якщо сторони не могли передбачити зміну обставин [7].

У Франції після реформи Цивільного кодексу 2016 року було офіційно закріплено статтю 1195, яка впровадила теорію *imprévision* (непередбачуваності). Це дозволяє стороні, для якої виконання стало занадто дорогим, вимагати перегляду договору. Якщо згоди не досягнуто, суд може змінити умови або розірвати договір на визначену дату. Це дуже схоже на українську статтю 652 ЦКУ, але французька практика є більш динамічною у питаннях енергетичних криз та військових конфліктів, що впливають на ціну ресурсів.

Англо-американська система права (Common Law) традиційно є більш жорсткою та сповідує доктрину Frustration of Contract. Згідно з нею, договір вважається припиненим («тщетним»), якщо подія, що сталася, робить виконання фізично або юридично неможливим, або докорінно змінює саму мету договору. Проте, на відміну від континентального права, англійські суди рідко погоджуються саме на зміну умов — вони частіше обирають повне припинення зобов'язання, вважаючи, що суд не має права переписувати волю сторін [4].

Особливий інтерес викликає досвід Польщі, яка має розвинену практику застосування клаузули *rebus sic stantibus* (стаття 357-1 Цивільного кодексу). Польські суди в умовах економічних шоків, пов'язаних із війною в Україні, активно використовують право змінювати розмір грошових виплат або спосіб виконання зобов'язань. Критерієм є «надзвичайна зміна обставин», яка загрожує одній зі сторін надмірними збитками, що робить цей

механізм близьким до українських реалій виконання орендних та кредитних угод.

У США регулювання комерційних договорів часто спирається на Єдиний комерційний кодекс (UCC), зокрема статтю 2-615, яка вводить поняття «комерційна нездійсненність» (Commercial Impracticability). Це дозволяє продавцю звільнитися від відповідальності за затримку або недопоставку, якщо виконання стало неможливим через настання обставин, непередбачуваність яких була базовим припущенням договору. Під час воєнних конфліктів американські суди детально досліджують, чи була подія дійсно непередбачуваною, чи вона входила у звичайний комерційний ризик [7].

Зарубіжні країни також широко використовують спеціальні закони (Emergency Acts) для регулювання кредитних відносин під час масштабних криз. Наприклад, під час пандемії та воєнних загострень у багатьох країнах ЄС впроваджувалися законодавчі мораторії на виселення боржників (Eviction Moratoriums) та обов'язкові кредитні канікули. Це регулювання часто носить тимчасовий характер і чітко обмежує коло осіб, які можуть претендувати на пільги, зазвичай фокусуючись на вразливих категоріях та малому бізнесі.

Важливою рисою зарубіжної практики є пріоритет альтернативного врегулювання спорів (ADR). У США та Великій Британії договори зазвичай містять детальні арбітражні та медіаційні застереження, які зобов'язують сторони пройти етап переговорів перед зверненням до суду. Це дозволяє гнучко змінювати умови поставок або оренди без тривалих судових процесів, що є надзвичайно актуальним у часи глобальної нестабільності.

Доктрина Force Majeure в міжнародних контрактах часто базується на застереженнях Міжнародної торгової палати (ICC Force Majeure Clause). За кордоном суди вимагають від сторони, яка посилається на війну, довести не лише факт бойових дій, а й вжиття всіх можливих заходів для мінімізації наслідків (mitigation of damages). Якщо сторона могла знайти

альтернативного постачальника, хоч і за вищою ціною, форс-мажор часто не визнається підставою для звільнення від зобов'язань.

У країнах Скандинавії виконання договорів базується на загальному принципі недопустимості несправедливих умов. Якщо через війну виконання договору стає явно несправедливим для однієї зі сторін, суд має широкі повноваження змінити будь-яку умову контракту або ігнорувати її, навіть якщо в самому договорі не було застереження про форс-мажор. Це забезпечує високий рівень соціальної стабільності цивільного обороту.

Досвід Ізраїлю, який тривалий час перебуває в умовах воєнних загроз, демонструє унікальний підхід до «передбачуваності». Оскільки військові дії в регіоні є частими, суди іноді трактують їх як обставину, яку сторони мали передбачити. Це стимулює бізнес прописувати надзвичайно детальні сценарії дій у самих контрактах, що зменшує навантаження на судову систему та підвищує правову визначеність.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про тенденцію до поступового пом'якшення принципу незмінності договору. Спільним для всіх розвинених правопорядків є вимога до сторони-заявника довести причинно-наслідковий зв'язок між глобальною подією та конкретною неможливістю виконання, що робить цей процес глибоко індивідуалізованим.

Підсумовуючи вищезазначене, робимо висновок, що за загальним правилом цивільно-правовий договір є незмінним на весь строк його дії, а договірне зобов'язання повинно виконуватися згідно умов, які сторони визначили при укладанні договору. Однак чинне законодавство допускає випадки зміни умов договору, якщо цього вимагають інтереси його сторін або публічні інтереси, адже на практиці при виконанні договірних зобов'язань виникають проблеми, пов'язані з настанням непередбачуваних обставин, які не залежать від волі та впливу сторін контракту, проте призводять до неможливості виконання договірних зобов'язань.

Форс-мажор та хардшип в умовах воєнного стану можуть бути підставою для зміни умов договору та відповідно зміни суті договірних

зобов'язань, однак на відміну від хардшипу у випадку форс-мажору повинно відбутися порушення зобов'язання.

РОЗДІЛ 2. НЕПЕРЕДБАЧУВАНІ ОБСТАВИНИ В ДИНАМІЦІ ДОГОВІРНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Класифікація та вплив непередбачуваних життєвих обставин на динаміку цивільного договірнього правовідношення

Коректне та повне визначення ролі всього спектру життєвих обставин для розвитку правових відносин є невід'ємним для загального розуміння динаміки будь-яких правовідносин, зокрема цивільно-правових. Категорія «обставини» або «життєві обставини» неодноразово прослідковуються в нормативно-правових конструкціях та юридичній доктрині. Так, юридичні факти зазвичай визначають як конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, припинення або зміну правових відносин. Крім того, обставини в матеріальному та процесуальному згадуються в контексті обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання; які виключають відповідальність; які підлягають доказуванню; обставини справи; обставини непереборної сили; обставини, необхідні для настання наслідків тощо.

Обставини є не просто формальними передумовами застосування правових норм, а живим елементом, що забезпечує гнучкість цивільного обігу. Розуміння їхньої природи дозволяє не лише фіксувати порушення умов договору, а й ефективно керувати всією динамікою договірних зобов'язань, забезпечуючи стабільність балансу інтересів сторін договору навіть за найбільш несприятливих зовнішніх факторів. Динаміка правовідношення, керована обставинами, є проявом життєздатності права, яке прагне зберегти соціальний зв'язок між суб'єктами попри будь-які об'єктивні та суб'єктивні перешкоди.

Всі обставини, що мають значення для виконання умов договірних зобов'язань в їх первинному вигляді, можна поділити на передбачені законодавством, передбачені сторонами та непередбачувані обставини.

Прикладами перших можуть слугувати смерть однієї зі сторін договору, обмеження цивільної оборотоздатності або вилучення об'єкта цивільного обороту [98, с.86], зміна регуляторних механізмів відчуження, розповсюдження або використання окремих об'єктів цивільних прав.

У свою чергу, принцип свободи договору надає сторонам договору можливість самостійно визначати обставини, з настанням яких може пов'язуватися зміна окремих умов договору або загальне припинення договірних відносин з відповідними наслідками для однієї чи обох сторін договору. Сторони можуть встановлювати відповідальність або навпаки передбачати умови уникнення цивільно-правової відповідальності в межах чинного законодавства.

Щодо перших двох груп обставин у правничій літературі наявні значні наукові розробки, що включають аналіз наслідків для сторін, способів оскарження та співвідношення законодавчо встановлених та договірних обставин як підстав виникнення, зміни або припинення договірних правовідносин.

Однак найбільш цікавим у контексті даного дослідження видається аналіз обставин, які не передбачені законодавством, а також за загальним правилом не передбачаються або не можуть бути передбачені сторонами договірних правовідносин.

В умовах постійної багатовекторної динаміки розвитку сучасного світу, враховуючи дискусійність та певну фрагментарність попередніх досліджень непередбачуваних обставин у договірному праві, а також в умовах браку актуальної судової практики слід визнати недостатність наявних наукових розвідок, а також перспективність та нагальність наукових розробок у сфері визначення непередбачуваних обставин у контексті російської військової агресії.

Аналіз наявного масиву наукових праць дає змогу констатувати відсутність комплексного систематизованого дослідження категорії непередбачуваних обставин, що мають вплив на договірні відносини. В

умовах останніх кризових викликів (пандемія, воєнний стан) актуальним є питання формування модерного та прогностичного законодавчого підходу до регулювання даної ситуації на основі вироблених наукою підходів до визначення непередбачуваних обставин та їх впливу на динаміку цивільних правовідносин.

Російська військова агресія, яка на сьогоднішній день носить характер повномасштабного вторгнення, є обставиною, що суттєво ускладнила нормальне ведення підприємницької діяльності та виконання цивільно-правових договорів. Починаючи з 24 лютого 2022 року в силу незалежних обставин ряд учасників договірних відносин не мають об'єктивної можливості виконувати зобов'язання за окремими договорами на умовах, які існували до початку воєнних дій на території України.

Як вже зазначалося раніше, обставини є надзвичайно важливими для забезпечення стабільності договірних правовідносин та балансу зобов'язань у межах договору. Саме враховуючи та розраховуючи на певні обставини, сторони вступають у договірні відносини з конкретними обставинами, вони пов'язують також можливість виконання договірних зобов'язань та конкретну вигоду для себе у випадку укладення певного виду договору. Як зазначає В. Гончаренко, істотна зміна обставин, якими сторони керувалися під час укладення договору, набуває особливого ризикового значення під час виконання договору, що може призвести до дисбалансу зобов'язань сторін договору [20, с.100].

Вітчизняний законодавець передбачив певні механізми збереження балансу між сторонами договірної правовідносини, впровадивши у ст.652 ЦК України можливість зміни умов договору або розірвання останнього за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання в разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору. Зміна обставин визнається істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах [180].

Одночасно з цим, згідно з ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Одночасно з цим, згідно пояснень Торгово-промислової палати, обставинами непереборної сили (*force majeure* – форс-мажор) визнаються надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможлиблюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами [42].

Отже, в чинному законодавстві одночасно і непередбачувані обставини, і обставини непереборної сили як обставини, що своїм зовнішнім впливом на первинні зобов'язання спричиняють неможливість або неспроможність однієї зі сторін виконати зобов'язання, або істотно змінюють баланс існуючих, відповідних одне одному зобов'язань сторін.

Перш за все, для коректного визначення сутності непередбачуваних обставин та їх відмежування від інших обставин, що впливають на договірні відносини, необхідно дослідити категорію ризику в договірному праві, адже саме комерційному ризику зазвичай протиставляють непередбачувані обставини.

В юридичній літературі знаходимо підтвердження колізійності використання категорії «ризик» в правозастосуванні. М. Великанова констатує поліаспектність дослідження поняття ризику та замкненість такого дослідження в межах методологічного апарату окремих галузей наукових знань.

Ризик в науці цивільного права визначається цивілістами як можливість виникнення негативного чи позитивного результату, що викликано професійним чи іншим характером діяльності особи або поєднанням із відповідним зобов'язанням випадкових юридичних фактів [35, с.197].

О. Шемшур пропонує розуміти під ризиком у цивільному праві можливість (ймовірність) настання певних наслідків (результатів), які суб'єкт цивільних правовідносин міг передбачити (або повинен був передбачити) та вчинити (або не вчинити) дії, що направлені на зменшення негативного впливу цих наслідків або взагалі на уникнення їх шляхом дотримання правил обґрунтованого ризику (це правила, за яких позитивний результат від здійснення певної діяльності значно перевищує можливість (ймовірність) настання негативних наслідків) [186, с.108].

Широко використовується категорії «ризик» і в цивільному законодавстві. Так, однією з умов визнання діяльності підприємницькою є ризик (ст. 50 ЦК України); ст. 323 ЦК та декількома іншими статтями, що регулюють окремі види договірних відносин, встановлюється ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна, неможливості використання матеріалу; ст. 516. встановлюється ризик настання несприятливих для нового кредитора наслідків, якщо боржник не був письмово повідомлений про заміну кредитора в зобов'язанні [180]. Крім того, ризик згадується в цивільному законодавстві в контексті ризику подання вимоги, кредитного або страхового ризику тощо.

Аналіз чинного цивільного законодавства дає змогу виділити ризик, який покладається на сторону договору законом (а отже, укладення договору свідчить про свідоме прийняття такого ризику та відповідальності у випадку настання негативних наслідків), а також ризик, який учасник договірних відносин приймає на себе вольовим рішенням на основі умов договору, усвідомлюючи та прогнозуючи наслідки настання випадку. Зазначені види ризиків можна віднести до групи індивідуальних або суб'єктивних, адже їх приймає на себе одна зі сторін договору, а компенсацію за наявність відповідного ризику є сприятливі наслідки договору (вигода для сторони). Крім того, з нівелюванням подібних ризиків у договірних відносинах юридична та економічна науки пов'язують категорії обачності боржника або

кредитора [13] (дотримання правил обґрунтованого ризику), враховування ризиків, а також страхування ризиків.

До другої групи ризиків видається слушним віднести об'єктивні ризики, а саме ризик істотної зміни обставин, ризики випадку та непереборної сили. Так, вступаючи в договірні відносини, всі сторони договору вбачають парадигму неможливості остаточного прогнозування обставин, що впливатимуть на можливість виконання умов первинного договору. Тож ризик настання непередбачуваних обставин є невід'ємним від свідомого рішення про укладення договору.

Для кращого розуміння непередбачуваних обставин доцільно поділити їх на такі групи:

- обставини, що не можуть бути ідентифіковані та об'єктивно прогнозовані (технологічний прогрес та еволюція соціуму створюють обставини, визначальні для окремих цивільних правовідносин) – обставини, що об'єктивно є непередбачуваними до будь-яких договірних відносин;
- обставини, що первинно мають локальний характер і на етапі формування договірних відносин не поширюються на конкретні відносини (глобалізація, зміщення балансу приватного та публічного та поширення рідкісних обставин) – обставини, що є непередбачуваними для конкретних договірних правовідносин.

Повертаючись до заявленого для наукової розвідки контексту російської агресії щодо України слід зазначити, що такі обставини як загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна законодавчо визначені як форс-мажорні відповідно до ч. 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [149].

У своєму листі від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1 Торгово-промислова палата (ТПП) України підтвердила, що обставини військової агресії Російської Федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, відповідно до Указу

Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності.

Вищезазначені обставини зумовили виникнення інших обставин, що ускладнюють економічну діяльність та створюють перепони для стабільного цивільного обороту. У ситуації повної або часткової відсутності роботи, вимушеної зміни місця проживання внаслідок воєнних дій, а також у зв'язку з несенням військової служби, люди позбавлені можливості виконувати взяті на себе зобов'язання [26].

Отже, ТПП України у своєму листі від 28.02.2022 засвідчила, що російська військова агресія проти України стала підставою для введення воєнного стану та є форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили). Рефлексія щодо визначення даних обставин непередбачуваними пов'язана, в першу чергу, з подальшим розвитком подій у сфері господарювання. Як відзначає М. Боярчуков, попри те, що наміри в ТПП України були шляхетними, ефект його публікації мав діаметрально протилежні від очікуваних наслідки. Значна кількість суб'єктів господарювання після ознайомлення з листом скоректували власні дії щодо виконання зобов'язань, адже вирішили, що наслідки впливу форс-мажорних обставин на невиконання зобов'язань у такій екстраординарній ситуації як війна, застосовуються автоматично, в так званій спрощеній процедурі, в результаті чого не вчиняли юридично значимих дій, здійснення яких, відповідно до усталеної судової практики, є необхідним для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань [9].

Однак, як відзначається в судовій практиці, вказаний лист ТПП України адресований «Всім, кого це стосується», тобто необмеженому колу суб'єктів, його зміст носить загальний інформаційний характер та констатує абстрактний факт наявності форс-мажорних обставин без доведення причинно-наслідкового зв'язку в конкретному зобов'язанні [51].

Є. Дядюк відзначає, що з матеріалів судової практики можна зробити висновок, що «суди оцінюють даний лист ТПП України як загальний офіційний документ, який констатує абстрактний факт наявності форс-мажорних обставин без доведення причинно-наслідкового зв'язку у конкретному зобов'язанні, і який не містить ідентифікуючих ознак конкретного договору/зобов'язання, виконання якого стало неможливим через наявність зазначених обставин. При аргументації зміни або припинення договірних відносин одного лише посилання на положення листа ТПП України є недостатнім, оскільки він не замінює сертифікат про підтвердження обставин форс-мажору в розумінні статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» [37].

Колегія суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду в постанові від 13 березня 2024 року зробила висновок, що чинний ЦК України не передбачає конструкції форс-мажору. У цивільних відносинах форс-мажор традиційно є договірною підставою звільнення від відповідальності. За допомогою договору сторони можуть врегулювати, зокрема: застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах (на які випадки він поширюється, які правові наслідки його існування); чим підтверджується форс-мажор; чи впливає існування форс-мажору на виконання цивільно-правового зобов'язання, яке виникло на підставі такого договору; як позначається існування форс-мажору на строках виконання цивільно-правового зобов'язання, що виникло на підставі договору [104].

Зазвичай ознаками форс-мажору є: обставини, що до нього призвели, не залежать від волі учасників цивільних (господарських) відносин; мають надзвичайний характер; є невідворотними; унеможливають виконання зобов'язань за даних умов здійснення господарської діяльності. Виходячи з ознак форс-мажорних обставин, при виникненні обставин непереборної сили сторона договірної зобов'язання повинна довести те, що вони є форс-мажорними, водночас саме для конкретних правовідносин. Те, що форс-

мажорні обставини необхідно довести, не виключає однак того, що наявність форс-мажорних обставин може бути засвідчена відповідним компетентним органом.

Поняття «істотна зміна обставин» є оціночною категорією. Норма абзацу другого частини першої статті 652 Цивільного кодексу України містить критерій, за яким зміну обставин можна визначити як істотну: обставини повинні змінитися настільки, що якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах [180]. Істотна зміна обставин повинна відбутися не внаслідок поведінки контрагентів договору, а бути результатом певного впливу ззовні, тобто відбувається зміна певних обставин, які є зовнішніми щодо правового зв'язку, що існує між контрагентами даного договору.

При визначенні зміни обставин важливо дотримання чотирьох умов, а саме:

1) у момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Згідно з першою умовою, події, що викликали ускладнення у виконанні договору, і які можна назвати «істотною зміною обставин» повинні мати місце або стати відомими сторонам після укладення договору.

При визначенні другої умови мова йде про те, що події, які викликають ускладнення, не могли стороною бути розумно взяті до уваги. Одночасно положення ч. 2 ст. 652 ЦК України не покладають на сторону договору

необхідність здійснення дій щодо усунення обставин, які істотно змінилися. Так само в таких джерелах цивільного права як Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 р., Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права – Проєкт «загальних критеріїв» (DCFR), передбачається лише вимога відсутності причинно-наслідкового зв'язку між зміною обставин і діями зацікавленої сторони [116]. Військова агресія РФ проти України дійсно носить винятковий характер, настання якої ніхто зі сторін договору не міг передбачати та на настання даної ситуації є обставиною, на яку не може вплинути жоден суб'єкт господарювання.

Третя умова в контексті саме кредитних договорів свідчить, що виконання кредитного договору потенційно порушує співвідношення майнових інтересів сторін і позбавляє слабшу сторону того, на що вона розраховувала б при укладенні договору. Мова йде про зменшення цінності отримуваного стороною за договором, включаючи випадки, коли виконання взагалі перестає мати цінність для сторони, що отримує виконання.

Четвертою умовою закон визначає те, що із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона. Виходячи зі змісту названої умови, випадки ускладнення у виконанні договору не можуть мати місця, якщо потерпіла сторона прийняла на себе ризик зміни обставин. Прийняття на себе ризику зміни обставин не обов'язково повинно бути прямо відображено в договорі, такий висновок може слідувати із самого характеру та змісту зобов'язання. Сторони при укладенні договору не передбачували наслідків для правового статусу останніх у випадку воєнних дій на території України. Досліджувані спірні правовідносини є фактично новими для вітчизняної юридичної практики, а отже, звичаями ділового обороту не передбачено подібні випадки. Законодавець же в певних правовідносинах може передбачити порядок проведення сторонами договору переговорів щодо добровільної зміни чи розірвання договору. Наприклад, статтею 188 Господарського кодексу України (далі – ГК України) врегульовано порядок зміни розірвання

господарських договорів [21].

Щодо міжнародних контрактів наслідки дії непередбачуваних обставин – досить повно підстави визнання обставин форс-мажорними передбачено в доктрині «фрустрації договору», згідно якої подія, яка унеможливила або радикально змінила обставини виконання угоди, є підставою для припинення договору [185].

Отже, настання непередбачуваних обставин пов'язане і вкладається в контекст об'єктивних ризиків, що постають і приймаються сторонами договору. Сама по собі військова агресія не є непереборною обставиною при виконанні цивільно-правових договірних зобов'язань сторонами договірної правовідносини, а дійсність форс-мажору повинна бути підтверджена у встановленому порядку.

Правовий режим воєнного стану суттєво трансформувалася підходи до виконання цивільно-правових зобов'язань, актуалізувавши такі юридичні категорії як форс-мажор та хардшип (істотна зміна обставин). Розуміння різниці між ними є практично значущим для правильного обрання стратегії захисту прав та інтересів сторін договору.

Поняття форс-мажору (обставин непереборної сили) в українському праві базується на статті 617 ЦК України та статті 218 ГК України, а також деталізується Законом «Про торгово-промислові палати в Україні». Це надзвичайні та невідворотні події, які роблять виконання зобов'язання фізично або юридично неможливим у конкретний момент. Важливо розуміти, що форс-мажор не звільняє від виконання обов'язку як такого, а лише звільняє від відповідальності за його невиконання, тобто від сплати штрафів, пені та відшкодування збитків. Лист Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 підтвердив, що військова агресія РФ є загальною форс-мажорною обставиною, проте в кожному окремому випадку сторона має довести прямий причинно-наслідковий зв'язок між війною та неможливістю виконати свій обов'язок.

На відміну від форс-мажору, концепція хардшипу (hardship), яка в українському законодавстві втілена у статті 652 Цивільного кодексу України, стосується випадків істотної зміни обставин. При хардшипі виконання договору залишається фізично можливим, але стає надмірно обтяжливим для однієї зі сторін, руйнуючи початковий економічний баланс договору. Якщо обставини змінилися настільки, що якби сторони могли це передбачити, вони б не укладали договір або уклали б його на зовсім інших умовах, мова йде саме про хардшип. Головний правовий наслідок тут інший: істотна зміна обставин є підставою для зміни або розірвання договору за згодою сторін, а в разі відсутності згоди — за рішенням суду.

Співвідношення цих понять полягає в їхній меті та наслідках. Форс-мажор спрямований на «заморожування» відповідальності на час перешкоди, тоді як хардшип спрямований на адаптацію самого тексту договору до нових реалій або його припинення. Якщо війна заважає логістиці доставити товар — це форс-мажор (тимчасова неможливість). Якщо через війну ціна на паливе зросла втричі, що робить доставку збитковою для перевізника — це хардшип (істотна зміна обставин). При форс-мажорі сторона просить не штрафувати її, а при хардшипі — переглянути ціну або розірвати контракт без суду.

2.2. Наслідки невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану

Відповідно до ст. 526 ЦК України, договірне зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Відповідно до ч. 1 ст. 610 ЦК України неналежним виконанням договірного зобов'язання визнається його невиконання або виконання з порушенням умов. Неналежне виконання зобов'язання визнається

порушенням умов договору. Зобов'язання ж вважається порушеним у випадку або повного його невиконання, або неналежного виконання, тобто виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання. Так, наприклад, постачальник вважається таким, що порушив зобов'язання як тоді, коли він взагалі не поставив передбачений договором товар, так і тоді, коли він хоча і поставив товар, але нижчої, ніж обумовлено договором, якості, або з простроченням, або не в обумовлене договором місце тощо.

Оскільки учасники зобов'язання є завжди чітко визначеними, його порушником у більшості випадків є одна з його сторін. Третя особа (тобто особа, що не є учасником зобов'язання) може бути його порушником лише у випадку, коли на неї покладено виконання зобов'язання в цілому або в частині.

В юридичній літературі виділяють дві групи принципів виконання зобов'язань. До першої відносять принцип належного виконання зобов'язання, який передбачає, що зобов'язання повинні виконуватися належним чином, згідно з умовами цивільно-правового договору та вимогами закону. Дія цього принципу спрямована на те, щоб виконання кожного конкретного зобов'язання неодмінно призводило до досягнення тієї мети, заради якої воно було встановлено. До другої групи відносять принцип реального виконання, згідно якого неприпустимою є заміна виконання зобов'язання в натурі грошовою компенсацією у вигляді відшкодування збитків та сплатою неустойки [43, с.15-16]. Крім того, за загальним правилом цивільно-правовий договір є незмінним на весь строк його дії, а договірне зобов'язання повинно виконуватися згідно умов, які сторони визначили при укладанні договору. Однак чинне законодавство допускає випадки зміни умов договору, якщо цього вимагають інтереси його сторін або публічні інтереси, адже на практиці при виконанні договірних зобов'язань виникають проблеми, пов'язані з настанням непередбачуваних обставин, які не залежать від волі та впливу сторін контракту, проте призводять до неможливості виконання договірних зобов'язань.

В умовах воєнного стану та в інших кризових ситуаціях може скластися ситуація, коли для однієї зі сторін договору стає неможливим продовження виконання договору на його попередніх умовах. У таких випадках зацікавлена сторона може ініціювати внесення змін до договору або навіть його розірвання.

Відповідно до ч. 1 ст. 617 ЦК України, ч. 2 ст. 218 ГКУ та ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні і невідворотні обставини за даних умов здійснення господарської діяльності, що об'єктивно унеможливають виконання особою зобов'язань за умовами договору, обов'язків, передбачених законодавством.

Як вже зазначалося, війна в Україні визнається форс-мажором, і враховуючи це, багато контрагентів відмовляються від виконання своїх зобов'язань за договорами, хоча практика «карантинних» часів підказує – форс-мажор не працює автоматично [100].

Одночасно з цим форс-мажорні обставини не мають «преюдиціальний» (заздалегідь встановлений) характер. При їх виникненні, сторона яка посиляється на дію форс-мажорних обставин повинна це довести [56].

Ще з часів запровадження карантину у 2020 році траплялися випадки неможливості виконання зобов'язань за договорами при подальших карантинних обмеженнях та локдаунах. За цей час до судів надійшло багато справ, в яких сторони посилалися на форс-мажорні обставини як на підставу невиконання зобов'язань. Завдяки цьому, на даний момент вже можна виділити більш-менш усталений підхід судів до вирішення таких спорів [163].

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у своїй постанові визначив, що ключовим для визначення форс-мажору є те, що непереборна сила робить неможливим виконання зобов'язання в принципі, незалежно від тих зусиль та матеріальних витрат, які сторона понесла чи могла понести. У цій же постанові Верховним Судом було

сформовано підхід до розмежування понять форс-мажору та істотної зміни обставин (хардшипу). З висновків суду вбачаємо, що форс-мажор унеможливорює виконання зобов'язань та звільняє від відповідальності за таке невиконання – наприклад, неможливо здійснити поставку, якщо склад з продукцією згорів або місто, де знаходиться контрагент, окуповане чи зруйноване. Водночас хардшип обтяжує та ускладнює виконання договору для однієї зі сторін, що суттєво порушує баланс договірних відносин, збільшується вартість виконання та зменшується цінність отриманого [106].

Як форс-мажор, так і настання істотної зміни обставин засвідчує Торгово-промислова палата України або Регіональні торгово-промислові палати, однак підстави для отримання висновків про форс-мажорні обставини та про істотну зміну обставин є різними.

Так, підставою для оформлення сертифікату про форс-мажорні обставини є перелік видів форс-мажорних обставин, передбачений у Законі або договорі, окрім виключень, зазначених у законодавстві та Регламенті засвідчення форс-мажорних обставин (порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів).

На відміну від форс-мажорних обставин, оформлення висновку про істотну зміну обставин не передбачає наявності переліку таких обставин, а кожна конкретна ситуація може мати власні підстави, які призвели до необхідності внесення змін до договору [184].

До того ж, сторона може звернутися за отриманням сертифікату про форс-мажорні обставини лише після фактичного порушення зобов'язання, натомість висновок про істотну зміну обставин може оформлюватися до моменту виконання договірної зобов'язання з внесення змін до договору.

Підсумовуючи вищезазначене, робимо висновок, що форс-мажор та хардшип можуть бути підставою для зміни умов договору та відповідно зміни суті договірних зобов'язань, однак на відміну від хардшипу у випадку форс-мажору повинно відбутися порушення зобов'язання.

Наслідки невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану становлять складну правову конструкцію, що базується на поєднанні класичних санкцій цивільного права та тимчасових регуляторних обмежень. Згідно із загальним правилом, закріпленим у статті 611 Цивільного кодексу України, в разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови, зміна умов зобов'язання, сплата неустойки та відшкодування збитків. Однак воєнний стан вніс суттєві корективи в механізм реалізації цих наслідків, переносячи акцент з каральної функції санкцій на функцію стабілізації правовідносин.

Ключовою особливістю періоду є трансформація інституту цивільно-правової відповідальності. Пункт 6-1 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України встановив, що в разі прострочення виконання грошових зобов'язань у період дії воєнного стану споживач звільняється від обов'язку сплачувати неустойку (штраф, пеню). Це означає, що такий наслідок як нарахування штрафних санкцій фактично паралізований законом для захисту інтересів боржника. Важливо розуміти, що звільнення від сплати штрафу не означає звільнення від самого боргу, а лише нівелює додатковий фінансовий тягар, який зазвичай супроводжує прострочення.

Важливим наслідком порушення зобов'язання залишається відшкодування збитків. На відміну від неустойки, право на відшкодування збитків (як реальних, так і упущеної вигоди) зберігається за кредитором навіть під час війни, якщо інше не передбачено договором. Проте практика показує, що стягнення збитків у цей період ускладнюється доказуванням причинно-наслідкового зв'язку. Боржники часто посилаються на форс-мажор, що згідно зі статтею 617 ЦК України звільняє від відповідальності за порушення, але тільки в разі, якщо вони доведуть, що саме обставини непереборної сили стали безпосередньою причиною невиконання.

Належне виконання зобов'язання в умовах війни часто стає фізично неможливим, що породжує такий наслідок як припинення зобов'язання неможливістю його виконання (стаття 607 ЦК України). Це особливо актуально для договорів, предметом яких є майно, що залишилося на окупованих територіях або було знищене. У таких випадках зобов'язання припиняється у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає. Правовим наслідком тут є звільнення сторін від взаємних претензій, проте це потребує чіткої документальної фіксації обставин знищення або втрати контролю над майном.

Іншим наслідком є право сторони на розірвання договору в судовому порядку на підставі статті 652 ЦК України через істотну зміну обставин. Якщо виконання договору стало настільки обтяжливим для однієї зі сторін, що воно істотно порушує баланс майнових інтересів, суд може змінити умови або розірвати договір. Це є специфічним наслідком «передневиконання», коли сторона, передбачаючи неможливість дотримання умов у майбутньому, ініціює припинення правовідносин, щоб уникнути накопичення збитків та санкцій, які могли б настати після завершення воєнного стану.

У сфері грошових зобов'язань наслідки порушення включають також нарахування 3% річних та інфляційних втрат згідно зі статтею 625 ЦК України. Судова практика (зокрема, позиція Верховного Суду) вказує на те, що ці нарахування не є штрафними санкціями, а є компенсаторними заходами за користування чужими коштами. Тому воєнний мораторій на штрафи на них не поширюється. Це означає, що для боржника тривале невиконання грошового зобов'язання все одно матиме наслідком зростання загальної суми боргу, попри відсутність класичної пені.

Для кредитора наслідком невиконання зобов'язання боржником є право на позасудове врегулювання, зокрема звернення стягнення на предмет забезпечення (застава, іпотека). Проте і тут діють обмеження: Закон № 2456-IX забороняє стягнення іпотечного житла фізичних осіб на час війни. Отож,

такий наслідок як втрата майна боржником є відстроченим у часі, що створює тимчасовий захисний буфер для громадян, але водночас обмежує права кредиторів на швидке повернення активів.

У разі неналежного виконання, наприклад, поставки товару неналежної якості або не в повному обсязі, наслідком може бути зменшення ціни або вимога про безоплатне усунення недоліків. В умовах розірваних логістичних ланцюгів сторони часто вдаються до заміни виконання (дація в рахунок виконання), коли замість відсутнього товару боржник пропонує інший аналогічний актив. Це є формою врегулювання наслідків порушення через зміну предмета зобов'язання за згодою сторін.

Процесуальним наслідком невиконання зобов'язання є право на судовий захист. На період воєнного стану строки позовної давності зупиняються, що сприяє захисту інтересів кредитора. Це означає, що банк або постачальник не втрачають право на позов навіть після завершення стандартних трьох років, якщо прострочення припало на період війни. Це стимулює сторони до медіації, оскільки «сховатися» від відповідальності через сплив строків стає неможливим.

Неналежне виконання договорів у сфері публічних закупівель або державного замовлення тягне за собою ризик потрапляння боржника до реєстрів недобросовісних постачальників. Це репутаційний наслідок, який може закрити доступ до ринку державних замовлень на роки. В умовах війни держава посилила контроль за виконанням критично важливих договорів, тому наслідки тут можуть виходити за межі цивільного права і переходити в площину адміністративного або навіть кримінального переслідування за статтею про перешкоджання діяльності ЗСУ.

Для зобов'язань, де застосовано банківську гарантію або поруку, наслідком невиконання є виникнення обов'язку в гаранта або поручителя виплатити кошти кредитору. Під час війни банки-гаранти прискіпливо вивчають наявність форс-мажору, оскільки якщо невиконання боржником спричинене війною, гарант може намагатися оскаржити вимогу про виплату.

Тож наслідки порушення стосуються не лише сторони договору, а й третіх осіб, які забезпечують виконання зобов'язання.

У контексті оптимізації системи виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану А. Духневич пропонує такі стратегії:

- Розробка спеціалізованих законів: розглянути можливість введення законодавства, що спеціально регулює виконання договорів у воєнний час.
- Міжнародна координація: ініціювання міжнародних механізмів для узгодження виконання договірних зобов'язань між країнами в періоди кризи.
- Створення механізмів перевірки: встановлення систем, які дозволяють сторонам ефективно перевіряти дотримання договірних умов один одним під час воєнного стану.
- Гнучкість у договірних умовах: інтеграція положень, які дозволяють адаптацію або тимчасове призупинення виконання договору в разі кризових ситуацій, особливо у фінансових та торговельних угодах.
- Гуманітарні винятки: включення до договорів умов, що дозволяють сторонам відступати від зобов'язань для захисту життя та здоров'я населення в кризових ситуаціях.
- Активна роль дипломатії: залучення дипломатичних зусиль до вирішення конфліктів і пошуку компромісів, що сприяє зміцненню діалогу та взаєморозуміння між сторонами.
- Ефективна комунікація: розвиток комунікаційних механізмів для забезпечення оперативного обміну інформацією та використання сучасних технологій для підтримання зв'язку.
- Стимулювання спільних проєктів: заохочення сторін до реалізації спільних проєктів або програм під час воєнного стану, що може підтримати довготривалі партнерські відносини і покращення співпраці [23; 176; 156].

Ці ініціативи мають на меті створення стійкої системи виконання договірних зобов'язань у складних умовах воєнного стану, зберігаючи при

цьому баланс між національними потребами та міжнародними зобов'язаннями [36, с.104].

Отже, всі наслідки невиконання або неналежного виконання договірних цивільно-правових зобов'язань в умовах воєнного стану повинні виходити з принципу балансу інтересів сторін договірних зобов'язань, тож сам по собі воєнний стан не скасовує необхідності виконання зобов'язання, яке може бути виконане, але закон одночасно захищає від надмірної відповідальності за неналежне його виконання, що зумовлене воєнним станом.

Наслідки невиконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану мають змішаний характер. З одного боку, вони пом'якшені мораторіями на штрафи та іпотечне стягнення, що забезпечує виживання боржника. З іншого боку, – вони залишаються неминучими в частині основного боргу, компенсацій за статтею 625 ЦК України та майбутніх судових позовів, строки за якими подовжені законом. Така модель стимулює сторони до пошуку компромісних рішень через медіацію та реструктуризацію як найбільш раціональних способів подолання наслідків воєнних ризиків.

2.3. Підстави та наслідки зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану

Зміни цивільно-правового регулювання в умовах воєнного стану зумовили перехід від принципу абсолютної незмінності договірних умов до концепції їх гнучкої адаптації заради збереження життєздатності економічних зв'язків. У період шокуючих несподіваних кризових явищ, спричинених збройною агресією, класична юридична конструкція *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися) доповнюється застереженням *rebus sic stantibus* (за умови незмінності обставин). Це створює юридичне підґрунтя для перегляду сутності зобов'язань, які внаслідок бойових дій, окупації територій або розриву логістичних ланцюгів стали надмірно обтяжливими або фізично неможливими для виконання на первинних засадах.

Фундаментальною підставою для коригування умов договірних відносин у цей період виступає інститут істотної зміни обставин, регламентований статтею 652 ЦК України. Війна постає як екстраординарна подія, яку сторони не могли передбачити під час укладення правочину, і яка докорінно порушує баланс майнових інтересів, позбавляючи одну зі сторін того, на що вона розраховувала. Водночас законодавство та судова практика вимагають чіткої диференціації між об'єктивною неможливістю виконання та звичайним комерційним ризиком, що робить процес доказування підстав для зміни договору ключовим етапом захисту прав.

Наслідки зміни умов цивільно-правових договорів у воєнний час виходять за межі простої трансформації тексту цивільно-правового договору, охоплюючи широкий спектр регуляторних та фінансових преференцій. Мова йде не лише про перерахунок ціни чи подовження строків, а й про застосування спеціальних мораторіїв на нарахування штрафних санкцій та пені, що передбачені змінами до Прикінцевих та перехідних положень ЦК України. Такі правові наслідки спрямовані на запобігання масовим дефолтам та стимулювання сторін до медіації, де пріоритетом стає збереження партнерства, а не каральне стягнення збитків у ситуації загальнонаціональної кризи.

Розгляд підстав та наслідків зміни договірних умов потребує глибокого аналізу взаємодії загальних норм приватного права із спеціальним «воєнним» законодавством. Це дозволяє сформувати дієвий механізм правового імунітету для сумлінних боржників та водночас забезпечити захист інтересів кредиторів від недобросовісного опортунізму. У цьому контексті судова гілка влади та особи, які втілюють у своїй діяльності інститут позасудового врегулювання спорів, відіграють роль арбітрів, що коригують волю сторін відповідно до принципів справедливості, добросовісності та розумності, які набувають особливого значення в екстремальних правових режимах.

Важливим у даному контексті є пропозиції нових доктринальних формулювань, які б збалансували інтереси сторін з урахуванням поточної судової практики та роз'яснень Торгово-промислової палати.

Проблематика визначення фактичних та юридичних підстав зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану, розкриває складну взаємодію між об'єктивними реаліями війни та нормативними механізмами адаптації приватного права до екстремальних умов. Юридичний фундамент таких змін базується на поєднанні загальних інститутів Цивільного кодексу України та спеціального законодавства, прийнятого після початку повномасштабної агресії.

Центральною юридичною підставою виступає положення ст. 652 ЦК України, яка регламентує зміну договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Сутність цієї норми полягає в реалізації принципу справедливого розподілу ризиків: якщо обставини змінилися настільки, що сторони, якби могли це передбачити, взагалі не уклали б договір або зробили б це на зовсім інших умовах, вони отримують право на перегляд контрактних положень. Це дозволяє уникнути ситуації, коли формальне дотримання букви договору в умовах воєнної катастрофи призводить до абсурдних або руйнівних наслідків для однієї зі сторін.

Поряд із загальними нормами діють спеціальні юридичні підстави, зафіксовані в пункті 6-1 Прикінцевих та перехідних положень Цивільного кодексу України. Ці норми де-юре трансформують умови мільйонів чинних кредитних та споживчих договорів у частині відповідальності, імперативно скасовуючи обов'язок сплачувати штрафні санкції та пеню за прострочення, що виникли в період воєнного стану. Для суб'єктів, що орендують державне або комунальне майно, специфічною юридичною підставою є Постанова Кабінету Міністрів України № 634, яка прямо зобов'язує орендодавців переглядати умови оплати залежно від географічного розташування об'єкта. Важливим юридичним документом, що слугує первинною точкою відліку для ініціювання змін у будь-якому типі договору, є офіційний лист Торгово-

промислової палати України від 28 лютого 2022 року, який визнав військову агресію обставиною непереборної сили [75].

Фактичні підстави зміни умов договорів охоплюють весь спектр матеріальних та логістичних викликів, спричинених війною. Найбільш очевидною фактичною підставою є фізичне знищення або суттєве пошкодження предмета договору, наприклад, складських приміщень, виробничого обладнання або засобів транспортування. Руйнування інфраструктури внаслідок ракетних ударів створює ситуацію, де виконання зобов'язання на первинних умовах стає фізично неможливим, що змушує сторони змінювати строки поставки або замінювати предмет договору на аналогічний. Не менш вагомою фактичною підставою є тимчасова окупація територій або перебування активів у зоні бойових дій. У таких випадках орендар фізично позбавлений можливості використовувати майно за призначенням, що є беззаперечним фактом для висунення вимоги про встановлення орендних канікул або повне звільнення від оплати на період відсутності контролю над об'єктом.

Економічні фактичні чинники, такі як розрив сталих логістичних ланцюгів, блокування морських портів та дефіцит енергоресурсів, також виступають критичними підставами для корегування цінових та часових параметрів угод. Наприклад, якщо постачання сировини за договором передбачалося морем, то перехід на значно дорожчу наземну логістику через західні кордони об'єктивно потребує зміни ціни контракту для збереження його рентабельності. Різка девальвація національної валюти та інфляційні процеси стають фактичними підставами для перегляду довгострокових зобов'язань, де фіксована гривнева ціна перестає відповідати ринковим реаліям та витратам орендодавця чи постачальника. Крім того, в сучасній судовій практиці, зокрема у справі № 910/12525/22, фактичною підставою для зміни договору все частіше визнається критичний брак персоналу через мобілізацію або вимушену міграцію співробітників, що об'єктивно впливає на обсяги та швидкість надання послуг чи виробництва товарів [77].

Для ефективної реалізації права на зміну договору необхідна тісна синергія фактичних подій та їх правильної юридичної інтерпретації. Судова практика, зокрема позиція Верховного Суду у справі № 912/1120/22, підкреслює, що сам факт воєнного стану не змінює умови договору автоматично. Позивач має перевести фактичну обставину війни в площину юридичного доказування чотирьох обов'язкових критеріїв: непередбачуваності подій на момент підписання, непереборності причин зміни, істотного порушення балансу майнових інтересів та відсутності ризику такої зміни на самій зацікавленій стороні. Особливою підставою, що поєднує юридичний та фактичний аспекти, став режим безпеки. Якщо виконання робіт на об'єктах енергетики чи промисловості загрожує життю людей через постійні обстріли, це стає фактичною небезпекою, яка трансформується в юридичну підставу для зміни строків виконання зобов'язань з посиланням на пріоритет конституційного права на життя та безпеку. Тож фактичні обставини воєнного часу стають фундаментом для застосування юридичних алгоритмів адаптації, головною метою яких є не розірвання договірної зв'язки, а його модернізація для виживання цивільного обороту в умовах національної кризи [89].

Як слушно відмічають Г. Мельник та І. Магомєдов, факт введення або продовження воєнного стану автоматично не спричиняє безпосередніх наслідків для усіх цивільно-правових зобов'язань загалом. Обумовлені наслідки можуть мати місце лише у випадках, коли закон прямо «вказує на них із посиланням на воєнний стан» [82].

У цьому розділі докладно розглянуто специфіку наслідків у цивільно-правових договірних відносинах, пов'язаних із введенням та продовженням воєнного стану.

Як вже зазначалося, зміна умов цивільно-правових договорів під час воєнного стану призводить до зміни первинних зобов'язань щодо строків, предмета, способів їх виконання, або також може призвести до розірвання

договорів за згодою сторін. Це дозволяє адаптувати договір до неможливості виконання, переглянути ціни або зупинити дію без штрафних санкцій.

Додаткова угода є основним інструментом добровільного коригування змісту договірних цивільно-правових відносин, оскільки вона дозволяє сторонам оперативно адаптувати свої існуючі зобов'язання до форс-мажорних реалій без звернення до судових органів. Юридична природа цього правочину полягає в тому, що він є невід'ємною частиною основного договору, а положення такої угоди мають таку ж юридичну силу, фактично заміщуючи або доповнюючи конкретні пункти первинного договору. В умовах воєнного стану додаткова угода стає гнучким інструментом для легалізації або підтвердження згоди на відтермінування платежів, зміну асортименту та обсягів постачання, перегляду вартості товарів та послуг з огляду на зростання витрат чи руйнування логістики.

Процедура укладення такої угоди в умовах воєнного стану починається з етапу офіційних переговорів, де одна зі сторін ініціює зміни шляхом надсилання письмової пропозиції (оферти) з обґрунтуванням необхідності зміни умов договору. Важливо, щоб у тексті цієї пропозиції було чітко зазначено зв'язок між введенням воєнного стану та неможливістю виконання договору на попередніх умовах, наприклад, через посилання на вже неодноразово згадуваний лист Торгово-промислової палати про форс-мажор. На підставі аналізу практики визначеною особливістю укладення додаткових угод під час дії воєнного стану є активне використання засобів електронного документообігу (сервісів Вчасно й аналогічних) та кваліфікованого електронного підпису (КЕП). Якщо сторони фізично розділені лінією фронту або кордоном, підписання угоди через спеціалізовані сервіси є юридично еквівалентним «мокрому» підпису, що значно прискорює процес легалізації та впровадження змін в договірні відносини.

Важливим є також визначення коректної форми додаткової угоди. Попри те, що закон дозволяє усну форму договору, для цивільно-правових договорів значної економічної ваги критично важливо дотримуватися форми

правочину, яка відповідає формі основного договору. Крім того, проєкт угоди має містити точні формулювання нових редакцій конкретних пунктів основного договору та дату, з якої вони набирають чинності.

У разі, якщо основний договір був посвідчений нотаріально, додаткова угода також підлягає обов'язковому нотаріальному посвідченню, що в умовах воєнного стану може мати певну специфіку. Слід відмітити, що станом на сьогодні поняття «спеціальний реєстр» або «перелік нотаріусів, яким дозволено вчиняти дії з цінним майном в умовах воєнного стану», фактично втратило свою актуальність, оскільки Міністерство юстиції України скасувало цей обмежений список у січні 2024 року. Для сфери договірних відносин це означає повернення до загального принципу роботи нотаріату, де право на вчинення будь-яких нотаріальних дій мають усі чинні державні та приватні нотаріуси, відомості про яких містяться в Єдиному реєстрі нотаріусів України.

Однак на початку повномасштабного вторгнення існував затверджений наказом Мін'юсту № 1760/5 реєстр нотаріусів, який включав лише тих нотаріусів, які пройшли спеціальну перевірку на відповідність критеріям доброчесності та безпеки в умовах воєнного стану. Наразі ж доступ до державних реєстрів відновлено для більшості нотаріусів, за винятком тих, хто перебуває на тимчасово окупованих територіях або підпадає під певні санкційні обмеження.

Завершальним етапом процедури є обмін підписаними примірниками та їх долучення до оригінальної справи договору. З моменту підписання додаткової угоди обидві сторони вважаються такими, що погодилися на новий баланс прав та обов'язків, що автоматично знімає питання про претензії щодо порушень за тими пунктами, які були змінені. Це створює стабільне правове підґрунтя для продовження співпраці, оскільки будь-яке посилення на форс-мажор у майбутньому вже буде оцінюватися судом крізь призму того, що сторони свідомо змінили свої умови саме під час воєнного стану, враховуючи його ризики.

Ще один важливий аспект, на який звертає увагу Верховний Суд, стосується внесення змін до договору, який вже виконано. Суд чітко розмежовує обставини, коли сторони ще можуть звертатися з позовом про внесення змін у зв'язку з істотною зміною обставин, а коли такий час минув.

Так, у постанові Касаційного господарського суду від 06.06.2023 р. по справі №910/21100/21, суд зазначає таке: «Окрім того, як правильно вказав суд першої інстанції, внесення змін до договору про закупівлю в частині, зокрема, строку виконання зобов'язання можливо лише до моменту виконання зобов'язання (постанова Верховного Суду від 05.09.2018 р. у справі № 910/21806/17), що обумовлюється правовими наслідками зміни договору за рішенням суду, встановленими статтею 653 ЦК України (якщо договір змінюється в судовому порядку, зобов'язання змінюється з моменту набрання рішенням суду про зміну законної сили). Тому за рішенням суду зміна строку виконання зобов'язання в договорі після його виконання не допускається» [108].

Отже, внесення змін до договору, зокрема в частині строку виконання зобов'язання, за рішенням суду можливе лише до моменту його фактичного та повного виконання.

Слід відмітити, що відповідно до принципу свободи договору зміна умов договору в зв'язку з істотною зміною обставин за рішенням суду є винятковим випадком, пов'язаним із захистом прав та інтересів сторін договірної зобов'язання, оскільки за загальним правилом (ст. 651 ЦК України) зміна договору допускається лише за згодою сторін. Судове втручання в приватну волю сторін можливе лише у випадках, прямо встановлених законом або договором, і в умовах воєнного стану цей інструмент набув особливого значення як засіб відновлення справедливості.

Основними правовими підставами для судової зміни договору є істотне порушення договору другою стороною (ч. 2 ст. 651 ЦК України) та істотна зміна обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору (ст. 652 ЦК України). У першому випадку зміна є санкцією за недобросовісну

поведінку контрагента, у другому — способом адаптації контракту до нових реалій (наприклад, війни), коли виконання на початкових умовах стає надмірно обтяжливим або збитковим для однієї зі сторін.

Сутність зміни договору за статтею 652 ЦК України полягає в реалізації принципу *rebus sic stantibus* (справи стоять так само). Якщо обставини змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони б не укладали договір або уклали б його на інших умовах, суд має право втрутитися. Проте зміна договору судом допускається лише як винятковий захід, якщо його розірвання суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує витрати на виконання зміненого договору.

Процедура судової зміни договору починається з обов'язкового етапу досудового врегулювання. Згідно з ч. 2 ст. 652 ЦК України, сторона, яка вважає за необхідне змінити договір, повинна надіслати контрагенту пропозицію про зміну умов. Лише в разі отримання відмови або неотримання відповіді у встановлений строк (з урахуванням поштового обігу) виникає право на звернення до суду. Порухення цього порядку є підставою для відмови в позові.

Предметом доказування в таких справах є одночасна наявність чотирьох умов, визначених ч. 2 ст. 652 ЦК України. По-перше, в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане. По-друге, зміна обставин зумовлена причинами, які зацікавлена сторона не могла усунути після їх виникнення, попри всю дбайливість. По-третє, виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заявника того, на що він розраховував. По-четверте, із звичаїв ділового обороту або суті договору не випливає, що ризик зміни обставин несе зацікавлена сторона.

У позовній заяві позивач повинен чітко сформулювати нову редакцію пунктів договору. Суд не може просто «змінити договір» загальними фразами; в резолютивній частині рішення має бути вказано конкретний текст

договору в зміненій редакції. Наприклад, у справах про зміну орендної плати через війну (справа № 910/744/23) позивачі просять суд встановити новий розмір платежу на період дії воєнного стану [90].

Важливим аспектом процедури є момент, з якого умови вважаються зміненими. За загальним правилом (ч. 3 ст. 653 ЦК України), зобов'язання змінюються з моменту набрання рішенням суду законної сили. Це означає, що судова зміна договору, як правило, не має ретроактивної (зворотної) дії. Нарахування за попередній період будуть здійснюватися за старими умовами, якщо суд спеціально не зазначить інше, виходячи з принципу справедливості.

Судова практика в умовах війни демонструє консервативний підхід. Верховний Суд (зокрема у справі № 912/1120/22) наголошує, що воєнний стан сам по собі не є безумовною підставою для зміни договору. Позивач має довести «індивідуальний вплив» війни: наприклад, руйнування логістики саме для цього виду товару або пряму заборону діяльності в конкретному регіоні. Суд оцінює, чи не намагається сторона просто перекласти свій комерційний ризик на контрагента [67].

Особливістю процедури в господарських спорах є можливість призначення судово-економічної експертизи. Вона необхідна для підтвердження того, що співвідношення майнових інтересів сторін дійсно порушено. Експерт може розрахувати рівень збитковості виконання договору на старих умовах порівняно з новими ринковими реаліями, що є ключовим доказом для суду.

У разі задоволення позову, рішення суду стає правовстановлюючим документом, що вносить зміни в договір без підписання додаткових угод. Це рішення є підставою для бухгалтерського обліку нових сум зобов'язань та припинення нарахувань за старими ставками. Однак слід пам'ятати про ризик апеляційного оскарження, яке зупиняє набрання чинності змінами на кілька місяців.

Отже, судова зміна договору — це складний процесуальний шлях, де успіх залежить від здатності позивача довести екстраординарність обставин та неможливість іншого способу збереження балансу інтересів. В умовах війни цей механізм є «останнім шансом» для бізнесу, який не зміг домовитися з контрагентом добровільно, але прагне зберегти договірні відносини на справедливих засадах.

Особливості зміни умов договору в судовому порядку під час воєнного стану характеризуються відходом від формального дотримання тексту контракту на користь принципів справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 ЦКУ). Головна специфіка полягає в тому, що війна визнається судами як обставина, що докорінно змінює баланс інтересів, проте вона не звільняє позивача від обов'язку доведення персоналізованого впливу бойових дій на конкретне зобов'язання.

Першою важливою особливістю є розширене тлумачення «істотної зміни обставин» (ст. 652 ЦКУ). У мирний час суди вкрай рідко змінювали умови договорів, посилаючись на комерційні ризики. В умовах воєнного стану судова практика (зокрема постанова КГС ВС у справі № 910/12525/22) виходить з того, що окупація територій, руйнування логістичних ланцюгів або знищення виробничих потужностей є класичними прикладами обставин, які сторони не могли передбачити. Це відкриває шлях до зміни ціни договору, строків виконання або навіть обсягу послуг через суд, якщо контрагент відмовляється від добровільної реструктуризації.

Другою особливістю є врахування фактора безпеки як правової підстави для зміни умов. Суди почали брати до уваги не лише фізичну неможливість виконання, а й небезпеку для життя персоналу або ризик знищення майна. Наприклад, у спорах щодо зміни умов договорів поставки або оренди землі, що знаходиться поблизу лінії фронту, суд може змінити умови щодо місця передачі товару або термінів обробітку угідь, орієнтуючись на офіційні дані про мінування чи обстріли, навіть якщо в самому договорі такі ризики не були деталізовані.

Третьою особливістю є зміна підходу до доказування. Раніше суди вимагали індивідуальних сертифікатів ТПП для кожної зміни умов. На сьогодні, згідно з позицією Верховного Суду (справа № 910/5444/22), загальний лист ТПП від 28.02.2022 підтверджує факт форс-мажору, але для зміни договору в суді позивач має додати «локальні» докази: акти ДСНС про руйнування, накази про релокацію бізнесу або довідки про включення території до переліку територій бойових дій (Наказ Мінінтеграції № 309). Це робить процедуру більш динамічною, але вимагає від юристів ретельної документальної фіксації кожного дня простою чи збитку.

Четверта особливість стосується процесуальних пільг. На період воєнного стану перебіг позовної давності зупинено (п. 12 Перехідних положень ЦКУ). Це дає сторонам більше часу на спроби медіації перед зверненням до суду. Крім того, у справах про зміну умов договорів щодо майна, яке було знищене або пошкоджене внаслідок агресії РФ, позивачі часто звільняються від сплати судового збору або отримують відстрочку, що полегшує доступ до правосуддя для постраждалого бізнесу.

П'ята особливість — це можливість ретроактивної зміни умов судом у виняткових випадках. Хоча за загальним правилом зміни діють на майбутнє, у справах, пов'язаних із захистом національних інтересів або критичної інфраструктури, суди іноді погоджуються змінити умови договору з дати виникнення обставин (наприклад, з моменту початку окупації), щоб запобігти безпідставному збагаченню орендодавця чи постачальника за період, коли послуги фактично не могли надаватися.

Нарешті суди почали активніше застосовувати інститут розстрочення або відстрочення виконання зобов'язання (ст. 267 ЦПК, ст. 331 ГПК) як альтернативу повній зміні умов договору. Це дозволяє зберегти первісний текст контракту, але адаптувати графік платежів до реальних фінансових можливостей боржника, враховуючи втрату ним ринків збуту чи джерел доходу через війну.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ОКРЕМИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1. Особливості виконання цивільно-правових зобов'язань у зонах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях

Дослідження особливостей виконання цивільно-правових договорів у зонах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях є одним із найбільш затребуваних напрямів сучасної цивілістики, оскільки воно безпосередньо стосується виживання суб'єктів господарювання та захисту майнових прав громадян у критичних умовах. Актуальність цієї проблематики зумовлена безпрецедентним розривом між класичними догмами приватного права, що вимагають неухильного дотримання умов правочину, та об'єктивною реальністю, де виконання зобов'язань унеможливлене через фізичну небезпеку, знищення майна або втрату суверенного контролю держави над частиною територій. Пошук правових механізмів, які б дозволили збалансувати інтереси сторін без руйнування основ договірної дисципліни, стає стратегічним завданням для збереження стійкості національної економіки.

Практична значущість аналізу цього питання підкріплюється гострою потребою в чіткій типізації територій за рівнем безпекових ризиків, що безпосередньо впливає на правовий статус сторін договору. Виокремлення специфіки виконання зобов'язань у зонах активних бойових дій дозволяє в правозастосовчій практиці відійти від шаблону «автоматичного форс-мажору» та перейти до змістовного оцінювання неможливості виконання через призму обмеження доступу до банківських систем, державних реєстрів чи транспортної інфраструктури. Це створює надійне підґрунтя для розробки алгоритмів звільнення від відповідальності, які б базувалися на об'єктивних критеріях, визначених нормами спеціального законодавства та актуальними наказами профільних міністерств.

Особливий науковий інтерес викликає трансформація договірних правовідносин на тимчасово окупованих територіях, де правове поле України стикається з фактичним режимом окупації. У цьому контексті дослідження набуває прикладного характеру для вирішення спорів щодо оренди державного та приватного майна, виконання кредитних зобов'язань та збереження речових прав у зонах, де українські правоохоронні органи тимчасово не здійснюють свої повноваження. Вироблення єдиних підходів до застосування ст. 762, ст. 607 ЦК України в таких умовах дозволяє мінімізувати правову невизначеність та забезпечити передбачуваність судових рішень, що є критично важливим для забезпечення правопорядку в державі.

Тож розгляд особливостей виконання цивільно-правових договорів у відповідних зонах дозволяє не лише розв'язати поточні юридичні колізії та подолати прогалини законодавства, а й закласти фундамент для майбутніх процесів реституції та відшкодування збитків. Аналіз актуальної судової практики Верховного Суду в поєднанні з динамічними змінами в законодавстві дає змогу вибудувати дієву модель захисту прав учасників договірних цивільних відносин, які зіштовхнулися з впливом бойових дій та окупації.

Як зазначає О. Беяневич, вітчизняними науковцями обмежено досліджувалися питання виконання договірних зобов'язань, звільнення від відповідальності за їх невиконання, впливу істотної зміни обставин на договірні відносини, застосування санкційного законодавства у спорах за участю осіб, пов'язаних з державою-агресором. Водночас російсько-українська війна, яка після повномасштабного вторгнення триває вже п'ятий рік, актуалізувала проблему дії закону в часі та в просторі, зважаючи на динаміку бойових дій та триваючу окупацію українських територій, причому, на думку дослідниці, вона має вирішуватися здебільшого в площині публічного права, зокрема конституційного і міжнародного права [4, с.70-71].

Від вирішення цієї проблеми залежить правильне застосування судами при вирішенні спорів, зокрема статті 131 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», якою встановлено особливості переміщення товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з території України на її тимчасово окуповану територію [132].

Як акцентувалося в науці міжнародного права, існує «рухливість» ситуації, адже окупаційний режим може встановлюватися і припинятися в часі і в просторі залежно від розвитку подій на театрі війни, відповідно необхідно щоразу застосовувати можливість застосування режиму окупації на даний проміжок часу і щодо даної території, зважаючи на зміну обставин [78, с. 196].

Дослідження того, як у різні роки змінювалися підходи до визначення дат початку окупації та меж зон ведення бойових дій, має вирішальне значення для вирішення спорів, що мають триваючий характер або стосуються розрахунків за послуги, надані в перехідні періоди. Це дозволяє уникнути правового хаосу та забезпечує дотримання принципу правової визначеності, який є основоположним для стабільності цивільного обігу в умовах тривалої воєнної агресії.

Визначення поняття територій активних бойових дій є ключовим інструментом правового регулювання в умовах воєнного стану, що дозволяє диференціювати рівень державної підтримки та обмежень залежно від реальної безпекової ситуації в конкретних громадах. Станом на 2025 рік цей статус визначається відповідно до механізму, закладеного у Постанові Кабінету Міністрів України № 1364, яка встановлює правила формування єдиного переліку територій, де ведуться або велися бойові дії. Безпосередній список таких територій затверджується наказами профільного міністерства – тривалий час цю функцію виконував Наказ № 309, проте згідно з останніми змінами, актуальним є Наказ Міністерства розвитку громад та територій України № 376 від 28 лютого 2025 року. Територіями активних бойових дій

визначаються місцевості, де наразі неможливо в повному обсязі виконувати функції держави, зокрема через відсутність доступу до публічних електронних реєстрів, та існує значна загроза життю і здоров'ю населення. Процедура включення громади до цього списку передбачає багатоступеневе погодження: Міністерство оборони звіряє дані з наказами Головнокомандувача ЗСУ про райони ведення бойових дій, після чого Мінрозвитку видає відповідний наказ, який проходить державну реєстрацію в Міністерстві юстиції [28; 134].

Нині лінії, які відмежовують суверенну територію України та ТОТ, відображені в національному законодавстві в двох формаціях: адміністративна межа та лінія розмежування. Попри спільне функціональне призначення цих умовних ліній, їхня правова природа відрізняється, що й відображено в дефінітивних нормах чинного законодавства України [73, с.138].

Згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», тимчасово окупована територія (ТОТ) є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та українського законодавства [132].

Правовий статус тимчасово окупованої території України визначається насамперед тим, що ці землі є невід'ємною частиною суверенної території держави, на яку повною мірою поширюється дія Конституції та законів України, попри тимчасову неможливість здійснення там державної влади. Згідно з законом «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» на таких територіях установлюється особливий правовий режим, який передбачає повну нелегітимність будь-яких органів, створених окупаційною адміністрацією, та нікчемність будь-яких виданих ними актів чи рішень. Це означає, що будь-який акт, виданий окупантами, не створює правових наслідків і не визнається українською державою, за винятком документів, що підтверджують факт

народження або смерті особи, які можуть бути визнані судом у спеціальному порядку.

Важливою складовою статусу ТОТ є збереження права власності фізичних та юридичних осіб на майно, що залишилося в окупації, причому держава Україна бере на себе зобов'язання щодо захисту цих прав у міжнародних інстанціях, покладаючи повну відповідальність за матеріальну та моральну шкоду на державу-агресора. Окупація також тягне за собою зупинення діяльності офіційних платіжних систем, неможливість безпечного здійснення нотаріальних дій та специфічний порядок перетину адміністративної межі, що регулюється окремими постановами Кабінету Міністрів України.

Всі ці фактори ускладнюють або ж унеможлиблюють належне виконання договірних зобов'язань на відповідних територіях.

Питання про межі дії нормативно-правових актів (дію в часі, в просторі та за колом осіб) зазвичай висвітлюється як проблематика загальної теорії права. У довоєнний період, тобто до початку окупації АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей у 2014 році, про зазначені межі в теорії господарського права йшлося або в контексті визначення кола осіб, на яких поширюється дія тієї чи іншої норми (зокрема законодавства про банкрутство), або в контексті дії закону в часі (здебільшого це стосувалося застосування прикінцевих та перехідних положень законодавчих актів, зворотної дії закону). За визначенням ст. 63 Закону «Про правотворчу діяльність» дія нормативно-правового акта в просторі визначається відповідно до компетенції суб'єкта правотворчої діяльності і може поширюватися на всю територію України, відповідну адміністративно-територіальну одиницю (одиниці) або на певну її (їх) частину.

Запровадження воєнного стану не змінює загального принципу дії нормативно-правового акта у просторі, але супроводжується встановленням особливих правових режимів для територій, які знаходяться в окупації, зоні активних бойових дій. Тому точне визначення просторових меж дії

нормативно-правового акта в умовах війни є обов'язковою вимогою правової визначеності, яка дає змогу встановити правомірність або неправомірність поведінки учасників договірних цивільних правовідносин.

У науковій літературі було запропоновано концепт правового простору держави як окресленого кордонами держави простору, що характеризується єдністю правового регулювання соціально-політичних, господарських, фінансових та інших відносин на всій території держави; в межах правового простору держави встановлюються єдині стандарти в гуманітарній, політичній, соціально-економічній та інформаційній сферах, забезпечується єдність правового регулювання суспільних відносин, діє уніфіковане законодавство, існує консолідована правова система [66, с. 16].

У цивільно-правовому аспекті встановлення в законодавстві про тимчасово окуповані території та зони активних бойових дій відповідних заборон і обмежень можна розглядати як тимчасове зупинення дії загальних норм-принципів (пріоритет права власності, свободи договору, свободи підприємницької діяльності, вільного руху капіталу, товарів та послуг на території України) на певній частині суверенної території держави, локального і тимчасового «вилучення» їх із правового простору. Важливо відзначити, що введення надзвичайних правових режимів характеризується відносною раптовістю, підвищеним ступенем небезпеки для суспільства та держави, вимагає приведення в дію «нетипових» механізмів праворегулювання [169, с. 425].

У законодавстві України правові норми, що визначають режим окупації, переважно засновані на положеннях IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, учасником якої є Україна (дата набрання чинності для України – 24.08.1991). Стаття 42 «Положення про закони і звичаї війни на суходолі», що є додатком до цієї Конвенції, встановлює, що територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Як частина законодавства України, положення IV Гаазької конвенції про закони і звичаї

війни на суходолі мають застосовуватися в сукупності із нормами законодавства України, в тому числі для тлумачення останніх у правозастосовній практиці. IV Гаазька конвенція висуває принцип ефективності окупації, за яким територія лише тоді вважається окупованою, коли окупант, зайнявши її своїми військами, встановив свої органи управління. Тому існує різниця між вторгненням, тобто простим вступом військ, які, виконуючи певне завдання, можуть продовжувати просування, і окупацією, коли окупант, зайнявши певну частину території, встановлює на ній свої органи управління. Отже, окупація спрямована на те, щоб позбавити колишній уряд можливості на окупованій території своєї влади [78, с. 194].

Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», як зазначається в його преамбулі, має на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України. Зазначений Закон був прийнятий 15.04.2014 р. і неодноразово змінювався в умовах гібридної війни. На час повномасштабного вторгнення 24.02.2022 р. Закон діяв у редакції від 30.11.2021 р., яка має застосовуватися і до відносин, які склалися або продовжувалися від з 24.02.2022 р. На це важливо звернути увагу в контексті фабул тих господарських спорів, які стосуються, зокрема, розрахунків за електричну енергію, що певний час постачалася на окуповану територію з підконтрольної Україні території. Постановою Верховної Ради України від 17.03.2015 «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» було визнано тимчасово окупованою територією окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території

України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України. Частиною 1 ст. 1 Закону в редакції від 30.11.2021р. визначено, що тимчасово окупована територія України є невід’ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України та міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. У п. 7 ст. 11 Закону (в чинній редакції Закону від 15.03.2022 р.) визначено, що тимчасово окупована російською федерацією територія України – це частини території України, в межах яких збройні формування російської федерації та окупаційна адміністрація російської федерації встановили та здійснюють фактичний контроль або в межах яких збройні формування російської федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації російської федерації. У літературі зверталася увага на те, що на окуповану територію поширюється дія Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, проте забезпечення всіх прав і свобод людини і громадянина, які закріплені у вищезазначених нормативно-правових актах, неможливе, оскільки громадяни проживають в окупації і влада держави-терориста встановлює свої правила та порядки [99, с. 23]. Основна ідея права воєнної окупації полягає в тому, щоб на час збройного конфлікту зберегти на окупованих територіях *status quo ante* – раніше існуюче положення, – для того, щоб забезпечити в майбутньому безболісне повернення таких територій відповідній державі [78, с. 196].

В умовах війни для кваліфікації належного або неналежного виконання, а також факту форс-мажору важливо точно визначати час окупації і межі окупованої території, з чим пов’язується «запуск» у дію відповідних законодавчих заборон та обмежень. Згідно зі ст. 4 Закону правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. Правовий режим тимчасово окупованої території може бути визначено, змінено чи скасовано законами України. В

умовах воєнного стану правовий режим тимчасово окупованої території, передбаченої пунктом 3 частини першої статті 3 цього Закону, визначається, змінюється і скасовується Кабінетом Міністрів України. Як убачається з преамбули Закону в редакції від 01.07.2021р., перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом.

Пункт 3 частини першої статті 3 в редакції Закону № 2138-IX від 15.03.2022 р. «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України» встановлював, що тимчасово окупованою територією визначається інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану тимчасово окупованими рішенням Ради національної безпеки і оборони України, введеним у дію указом Президента України. Але варто зазначити, що РНБО так і не ухвалила жодного рішення щодо питань окупації українських територій на виконання зазначеного положення Закону.

У чинній редакції наразі тимчасово окуповані території згідно з ч. 1 ст. 3 Закону визначаються:

А) безпосередньо самим Законом: – сухопутна територія тимчасово окупованих російською федерацією територій України, водні об'єкти або їх частини, що знаходяться на цих територіях (Автономна Республіка Крим та місто Севастополь є тимчасово окупованими російською федерацією з 20

лютого 2014 року; окремі території України, що входять до складу Донецької та Луганської областей, є окупованими російською федерацією з 7 квітня 2014 року); – внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, внутрішні морські води, прилеглі до сухопутної території інших тимчасово окупованих російською федерацією територій України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

Б) інша сухопутна територія України, внутрішні морські води і територіальне море України, визнані в умовах воєнного стану тимчасово окупованими у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку. Закон було доповнено статтею 131 «Особливості переміщення товарів на/з тимчасово окупованої території» відповідно до Закону «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» та внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 01.07.2021 р. (набув чинності з 21.11.2021 р.). Відповідно до ч. 2 ст. 131 Закону в редакції від 01.07.2021р. на період тимчасової окупації переміщення товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію усіма видами транспорту, в тому числі автомобільним, залізничним, повітряним та трубопровідним транспортом, а також лініями електропередач та гідротехнічними спорудами, було заборонено. Отже, на нашу думку, після 24.02.2022 р. ця заборона автоматично поширюється на всі окуповані території незалежно від того, в який час було прийнято той чи інший нормативний акт, в якому ретроспективно зафіксовано фактичну дату окупації певної територіальної громади. І в умовах війни це не може розглядатися як зворотна дія закону в

часі. Ця заборона зберігається і в чинній редакції Закону (ч. 2 ст. 131) із доповненнями: «На період тимчасової окупації переміщення товарів (робіт, послуг) з тимчасово окупованої території на іншу територію України та/або з іншої території України на тимчасово окуповану територію усіма видами транспорту, в тому числі автомобільним, залізничним, повітряним та трубопровідним транспортом, а також лініями електропередач та гідротехнічними спорудами, заборонено, за винятком випадків, передбачених частинами третьою та четвертою цієї статті». Водночас частини 3 та 4 ст. 131 стосуються такого переміщення фізичними особами. Законом у чинній редакції передбачено дві умови, за яких ст. 131 Закону, яка визначає особливості переміщення товарів на/з тимчасово окупованої території, поширюється на території, що були тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року: – рішення про визначення сухопутної території України, внутрішніх морських вод і територіального моря України тимчасово окупованими в умовах воєнного стану в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (п. 3 ч. 1 ст. 3 Закону); – рішення Кабінету Міністрів України про поширення дії статті 131 на тимчасово окуповану територію, визначену рішенням Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану (абз. 2 ч. 1 ст. 131 Закону). Пунктом 2 Прикінцевих положень Закону «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території, України» у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України» від 15 березня 2022 року № 2138-IX було доручено Кабінету Міністрів України протягом десяти днів з дня набрання чинності цим Законом прийняти нормативно-правові акти на виконання цього Закону та привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом. Утім лише 25 грудня 2022 року набула чинності постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» від 06.12.2022 р. № 1364. Цією постановою Кабінет Міністрів визначив правила формування переліку

тимчасово окупованих територій та поклав повноваження щодо затвердження цього переліку на Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій за погодженням з Міністерством оборони з урахуванням пропозицій відповідних обласних, Київської міської військових адміністрацій. Однак, як вбачається із тексту зазначеної постанови, Кабінет Міністрів України не ухвалював рішення про поширення ст. 131 Закону на тимчасово окуповані території, визначені Переліком. У зв'язку з цим у судовій практиці виникли питання щодо дії в часі положень статті 131 Закону щодо поширення заборони переміщення товарів на території, визнані окупованими в умовах воєнного стану на період з дати окупації, яка визначена в наказі Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України.

Законом «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо деяких питань визначення правового статусу тимчасово окупованих територій України в умовах воєнного стану» від 16 листопада 2022 року № 2764-IX частину третю статті 1 викладено в такій редакції: «дата початку і дата завершення тимчасової окупації територій, передбачених пунктом 3 частини першої статті 3 цього Закону, визначаються Кабінетом Міністрів України»; у статті 3 слова «рішенням Ради національної безпеки й оборони України, введеним у дію указом Президента України» замінено словами «Кабінетом Міністрів України». 27 грудня 2022 р. набув чинності наказ Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій (далі – Мінреінтеграції) від 22.12.2022 р. № 309 «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією». Території, які зазначені в цьому переліку, поділяються на території, які окуповані російською федерацією, й території, на яких ведуться (велися) бойові дії. Території, на яких ведуться (велися) бойові дії, поділено на території можливих бойових дій і території активних бойових дій. Також до переліку ретроспективно включені території,

на яких велися бойові дії та які були тимчасово окуповані з 24 лютого 2022 року і на яких бойові дії або тимчасова окупація завершилися. Зрозуміло, що ретроспективно Мінреінтеграції може лише фіксувати належність територій до тимчасово окупованих, визначаючи дати початку і закінчення окупації після того, як відбулися певні події. Але треба звернути увагу на те, що згідно з постановою КМУ від 16 квітня 2022 р. № 457 «Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України», було встановлено, що Перелік територіальних громад, які розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), затверджується Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій за погодженням з Міністерством оборони на підставі пропозицій відповідних обласних, Київської міської військових адміністрацій. На виконання цього припису Мінреінтеграції наказом від 25.04.2022 р. № 75 «Про затвердження Переліку територіальних громад, що розташовані в районі проведення воєнних (бойових) дій або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні) станом на 25 квітня 2022 року» затвердило відповідний Перелік територіальних громад, який постійно оновлювався і діяв до визнання його нечинним згідно із наказом Мінреінтеграції від 22.12.2022 № 309 «Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією» [134].

Тож необхідно визначитися з тим, що означає закріплення в такому переліку конкретних календарних дат. Безсумнівним є те, що вони є правовою інформацією. Стаття 17 Закону України «Про інформацію» визначає правову інформацію як будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи

міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення медіа, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань. Нормативно-правовий акт, серед іншого, як форма права виконує функцію фіксації правової інформації і доведення її до адресатів. Таку ж функцію виконує правовий акт індивідуальної дії. Зазначення в правовому акті (нормативному або індивідуальної дії) певної події (дати), яка законодавцем визнається як юридичний факт, і з яким пов'язуються відповідні правові наслідки, відбувається за допомогою спеціалізованих норм права. Такі норми як нетипові норми правил поведінки не є самостійною нормативною основою для виникнення правовідносин, а утворюють єдиний регулятор у сукупності із регулятивними та охоронними нормами. Безсумнівно, в нормативно-правових актах не можуть спотворюватися факти реальної дійсності, зокрема факт окупації відповідних територій України. Невиконання впродовж певного часу РНБО разом з Президентом України та Кабінетом Міністрів України свого обов'язку щодо прийняття передбачених Законом відповідних нормативно-правових актів та актів індивідуальної дії не може бути підставою для заперечення фактів окупації певних територій у певний час та невизнання цих територій тимчасово окупованими. У подібній до тієї, що розглянута в цій статті, ситуації бездіяльності публічної влади Велика Палата Верховного Суду наголосила: «невиконання Кабінетом Міністрів України своїх обов'язків щодо подачі на затвердження Верховній Раді України проекту Переліку пам'яток, що не підлягають приватизації, не могло бути підставою для незастосування заборони, встановленої статтею 1 Закону України «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (п. 168 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12 вересня 2023 року у справі № 910/8413/21).

Для порівняння можна навести також аналогічну законодавчу ситуацію зі встановленням дати початку тимчасової окупації. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення дати початку тимчасової окупації» від 15 вересня 2015 року № 685-VIII (набув чинності

09.10.2015 р.) було визначено, що датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року. Однак безсумнівним є той факт, що Автономна Республіка Крим та м. Севастополь перебували під тимчасовою окупацією й до 9 жовтня 2015 року. Отже, при застосуванні норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», зокрема ст. 3, 13, 131, треба послуговуватись визначенням тимчасово окупованих територій просторово і в часі згідно з даними, що містяться в переліку, затвердженому Мінреінтеграції, та на підставі цього ж переліку визначати дію норм, що регулюють поширення правового режиму тимчасової окупації в часі і просторі.

Розмірковуючи над Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України», професор Лондонської школи економіки С. Хемфріс зазначив: «Територія вважається окупованою, коли вона перебуває під безпосереднім контролем ворожої армії. Таке формулювання було записано в Гаазькій конвенції 1907 року». Водночас фахівець вважає, що «закон про окупацію» не має жодного статусу в міжнародному праві, за виключенням того, що «так вважає» держава, яка такий закон прийняла... Як грузинський, так і український закон не може «створити» окупацію, або «оголосити» про неї. Вони (ці закони) можуть лише привернути увагу міжнародної спільноти до того, що відбувається» [45, с. 531].

Для встановлення режиму воєнної окупації більше значення має її фактичне встановлення, ніж офіційне декларування про це держав [78, с. 196].

Слід також зазначити, що в кримінальному провадженні у справах про притягнення до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність з'ясування питання про те, яка територія у ст. 1111 Кримінального Кодексу України розуміється тимчасово окупованою, є важливим визначення дії цієї статті як кримінального закону в просторі та в часі. Очевидно, що законодавець мав на увазі в цій статті не лише ті території, які тимчасово

окупувала держава-агресор у 2022 р. Йдеться і про тимчасово окуповані території – територію Автономної Республіки Крим та окупованих районів у Донецькій та Луганській областях. Водночас враховуються ст. 3 Закону № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», Закон № 2268-VIII «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» та Указ Президента № 32/2019 «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях». Відповідно кримінальні правопорушення, що вчинені з 15 березня 2022 р. на всіх тимчасово окупованих територіях, та які потрапляють під склад правопорушень, передбачені цією статтею, належить кваліфікувати за ст. 1111 КК [67, с. 199].

Верховний Суд зазначив, що визнає загальновідомими й такими, що не потребують окремого судового доказування в межах цього провадження, фактами тимчасову окупацію з боку рф частини території України, яка розпочалася зі збройного конфлікту, викликаного російською військовою агресією 20 лютого 2014 року і продовжилася повномасштабним вторгненням рф на територію України 24 лютого 2022 року, а також анексію з боку рф частини території України, які за хронологією подій:

а) констатовані нормативними актами рф, а також «нормативними актами» самопроголошених суб'єктів на території України, законність яких не визнається державою Україна;

б) встановлені національними нормативно-правовими актами, які є обов'язковими для застосування на території України;

в) засуджені міжнародними актами колективного реагування.

Отже, положення статті 131 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо заборони переміщення товарів на території, визнані окупованими в умовах воєнного стану, поширюються на період з дати

окупації, яка визначена в наказі Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України як дата початку окупації відповідної територіальної громади. Такі дати мають застосовуватися судами при розгляді господарських спорів як відомості, що не підлягають доказуванню. Невиконання впродовж певного часу РНБО разом з Президентом України та Кабінетом Міністрів України своїх обов'язків щодо прийняття передбачених Законом відповідних нормативно-правових актів та актів індивідуальної дії не може бути підставою для заперечення фактів окупації певних територій у певний час та невизнання цих територій тимчасово окупованими. У нормативно-правових актах незалежно від часу їх прийняття не можуть спотворюватися факти реальної дійсності, зокрема дати окупації відповідних територій України. Такі дати є правовою інформацією, яка міститься в спеціалізованих нормах, і щодо них не діє правило зворотної дії закону в часі.

Отже, правовий статус ТОТ спрямований на максимальну консервацію прав українських громадян до моменту деокупації та покладання всіх тягарів утримання територій на окупаційні сили відповідно до норм міжнародного гуманітарного права.

Судова ж практика підтверджує, що статус території як тимчасово окупованої є правовою презумпцією, яка впливає на звільнення сторін від відповідальності за невиконання зобов'язань, якщо об'єкт договору або місце перебування боржника опинилися поза фактичним контролем української влади.

Тож особливості регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану в Україні полягають у значних імперативних змінах, спрямованих на адаптацію до кризових умов. Умови договорів, укладених до та після введення воєнного стану, мають суттєві відмінності. Договори, укладені після початку воєнного стану, зазвичай містять чіткі положення про форс-мажор, що дозволяє сторонам адекватно оцінювати ризики. Натомість договори, укладені до цього періоду, часто не враховують подібні обставини,

що створює правову невизначеність. Уведення воєнного стану також передбачає обмеження відповідальності сторін за договорами та зміни в порядку виконання деяких зобов'язань, наприклад, за договорами оренди, іпотеки, позики чи підряду.

Важливим аспектом є визнання воєнного стану форс-мажорною обставиною, яка може впливати на виконання договірних зобов'язань. Проте не всі події, що відбуваються під час воєнного стану, є форс-мажором. Наприклад, економічні труднощі, нестача товарів чи невиконання зобов'язань контрагентами не визнаються форс-мажорними обставинами. Сторона, яка посилається на форс-мажор, повинна довести, що конкретні події безпосередньо унеможливили виконання зобов'язань, що підкреслюється як у законодавстві, так і в судовій практиці. Для цього важливо документувати такі обставини відповідно до вимог договору і законодавства, зокрема отримати сертифікат Торгово-промислової палати.

Попри значний прогрес у врегулюванні договірних відносин, залишаються проблеми, пов'язані з відсутністю спеціалізованого законодавства, нестачею механізмів перевірки виконання умов договорів і недостатньою адаптацією судової практики до нових викликів. Напрямами удосконалення можуть стати розробка законів, що регулюють виконання зобов'язань у кризових ситуаціях, створення механізмів ефективної комунікації між сторонами, узгодження гуманітарних винятків і стимулювання міжнародної координації. Це дозволить забезпечити баланс між інтересами сторін, національними потребами та міжнародними зобов'язаннями навіть у складних умовах воєнного стану [36, с.105].

3.2. Особливості виконання цивільно-правових зобов'язань, стороною в яких є військовослужбовець

Статус військовослужбовців – це сукупність прав, свобод гарантованих державою, обов'язків та відповідальності військовослужбовців, встановлених законодавством, тобто обсяг та реальний зміст спеціального правового

статусу військовослужбовця залежить від багатьох факторів, серед яких можна виділити такі:

1) володіння військовослужбовцем загальноправовим статусом особи, що включає основні свободи, права та обов'язки, які належать усім громадянам і відповідно загальною правоздатністю;

2) виконання військовослужбовцем обов'язків у сфері оборони та безпеки держави, які мають низку особливостей, що зумовлюють наявність спеціальної правоздатності – загальних, посадових та спеціальних прав та обов'язків військовослужбовців, конкретизують, доповнюють, а у випадках, передбачених чинним законодавством, обмежують.

Спеціальна правоздатність військовослужбовця виникає з моменту вступу на військову службу. Загальна та спеціальна правоздатність взаємопов'язані: спеціальна правоздатність передбачає наявність загальної та є від неї похідною [71].

Актуальність дослідження особливостей виконання цивільно-правових зобов'язань за участю військовослужбовців зумовлена безпрецедентним масштабом мобілізаційних процесів в Україні, що призвело до масового переходу громадян із цивільного статусу до статусу комбатантів. Це спричинило виникнення специфічного правового розриву: особи, які мають чинні кредитні, орендні чи договірні зобов'язання, фізично та юридично втрачають можливість їх виконувати на загальних засадах через перебування в зоні бойових дій. Науковий аналіз цієї теми дозволяє виробити механізми захисту майнових прав захисників, запобігаючи їхньому фінансовому виснаженню та соціальній деградації після повернення до цивільного життя.

Юридична значущість даного питання підсилюється динамічністю «воєнного» законодавства, яке впровадило систему позитивної дискримінації на користь військовослужбовців. Зокрема, норми щодо звільнення від нарахування відсотків та штрафних санкцій (ст. 14 Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців») потребують глибокого теоретичного осмислення та гармонізації з нормами Цивільного кодексу України.

Дослідження допомагає розв'язати колізії, що виникають при зіткненні інтересів банківського сектору, який прагне ліквідності, та держави, яка гарантує особливий імунітет своїм захисникам, що є фундаментальним для підтримки морально-психологічного стану армії [147].

Практичний аспект актуальності полягає в необхідності формування єдиної судової практики, оскільки недобросовісні кредитори часто намагаються ігнорувати законодавчі пільги, приховуючи відсотки під виглядом комісій або обслуговування рахунків. Наукова розробка цієї теми забезпечує адвокатів та суддів методологічною базою для ефективного застосування механізмів зупинення виконавчих проваджень та реструктуризації боргів. У кінцевому підсумку, це дослідження є внеском у розбудову системи правової безпеки військовослужбовців, яка є невід'ємним складником загальної обороноздатності України в умовах тривалої агресії.

Особливості виконання та зміни умов цивільно-правових договорів для військовослужбовців в Україні регулюються спеціальним законодавством, що має пріоритет над загальними нормами Цивільного кодексу. Основним актом тут виступає Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», зокрема його стаття 14. Ця норма створює особливий правовий імунітет, спрямований на захист майнових інтересів осіб, які виконують конституційний обов'язок із захисту держави [147].

Першою і найважливішою особливістю є повне звільнення військовослужбовців від нарахування штрафних санкцій, пені та неустойки за невиконання зобов'язань перед будь-якими установами та особами. Це правило діє з моменту призову під час мобілізації або початку проходження служби і до дня демобілізації. Важливо, що цей захист поширюється на всі типи грошових зобов'язань, включаючи кредити, комунальні платежі та цивільні договори підяду чи поставки, де військовий виступає стороною.

Другою критичною пільгою є звільнення від нарахування відсотків за користування кредитом. На відміну від цивільних осіб, яким лише

«прощають» штрафи, військовим банки зобов'язані не нараховувати самі відсотки (тіло кредиту при цьому залишається обов'язковим до сплати). Проте існують винятки: ця пільга не поширюється на кредитні договори, предметом яких є купівля майна, що віднесено до об'єктів житлового фонду (квартири, будинки) або автомобілів.

Юридична сутність цих пільг полягає в їхній імперативності. Це означає, що банк чи інший кредитор не мають права відмовити в застосуванні цих норм, якщо військовослужбовець надав підтвердні документи. Судова практика, зокрема постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 522/10292/17, чітко вказує, що наявність статусу військовослужбовця є безумовною підставою для припинення нарахувань з дати початку служби.

Процедура реалізації цих прав зазвичай вимагає від військового або його довірених осіб (родичів, адвокатів) подачі письмового повідомлення кредитору. До заяви обов'язково додається копія військового квитка з відміткою про призов або довідка про проходження служби (форма № 5). З моменту отримання цих документів банк зобов'язаний провести перерахунок заборгованості, списавши всі нараховані за час служби відсотки та штрафи.

Щодо зміни умов договору, військовослужбовці мають пріоритетне право на реструктуризацію боргу. Законодавство стимулює фінансові установи пропонувати пільгові графіки погашення «тіла» кредиту, враховуючи специфіку грошового забезпечення військових. Зміна умов може відбуватися як через додаткові угоди, так і в судовому порядку, де статус захисника розцінюється судом як істотна зміна обставин за статтею 652 ЦКУ.

Особливості виконання стосуються й договорів оренди. Якщо військовослужбовець орендував житло чи комерційне приміщення до призову, він має право на зміну умов щодо плати або навіть на розірвання договору без сплати штрафів за дострокове припинення. Суди часто визнають мобілізацію як обставину непереборної сили, що дозволяє

орендарю-військовому вимагати зменшення орендної плати за період, коли він фізично не міг користуватися майном.

Важливим аспектом є захист від примусового стягнення. Виконавчі провадження щодо військовослужбовців можуть бути зупинені за заявою боржника згідно із Законом «Про виконавче провадження». Це означає, що навіть за наявності рішення суду про стягнення боргу, виконавець не має права арештовувати рахунки з грошовим забезпеченням або реалізовувати майно військового до завершення його служби.

Пільги поширюються також на податкові зобов'язання. Військовослужбовці, які є фізичними особами-підприємцями (ФОП), звільняються від сплати єдиного внеску (ЄСВ) та інших податків на час служби, якщо вони не здійснюють господарську діяльність. Це де-факто є автоматичною зміною умов податкового обов'язку, що не потребує складних процедур доказування, крім факту служби.

Щодо цивільних договорів підряду чи послуг, де військовий є виконавцем, мобілізація визнається законною підставою для невиконання робіт у строк. Замість виплати збитків чи штрафів за зрив дедлайнів, умови договору мають бути змінені — строки виконання автоматично продовжуються на період служби, або договір припиняється без негативних наслідків для військового.

Окремою особливістю є виконання договорів, де військовий є поручителем. Якщо основний боржник не платить, кредитор зазвичай звертається до поручителя. Проте, якщо поручитель служить у ЗСУ, до нього також застосовуються всі вищезгадані імунітети щодо штрафів та відсотків. Це значно ускладнює для банків процедуру агресивного стягнення боргів через солідарну відповідальність.

У сфері іпотечного кредитування, попри те, що відсотки на житло продовжують нараховуватися, військовослужбовці захищені загальним іпотечним мораторієм. Банк не може забрати квартиру за борги, поки триває

війна та 30 днів після. Для військових це дає можливість накопичити кошти та виплатити борг після демобілізації без ризику втратити дах над головою.

Проблемним аспектом залишається нарахування комісій за обслуговування. Хоча закон чітко каже про відсотки та штрафи, деякі банки продовжують нараховувати «щомісячні комісії». Науковці (наприклад, Вавринчук) та судова практика схиляються до того, що такі комісії є прихованими відсотками, а отже, їх нарахування також є незаконним і підлягає скасуванню при зміні умов договору.

Особливості виконання стосуються і членів сімей військових. У певних випадках (наприклад, за договорами споживчого кредиту) пільги щодо нестягнення штрафів поширюються і на дружин/чоловіків військовослужбовців, якщо вони є співпозичальниками. Це створює комплексний сімейний фінансовий щит на період проходження служби одним із членів родини.

При зміні умов договорів у судовому порядку військовослужбовці мають право на безоплатну правничу допомогу. Це спрощує процедуру ініціювання судових процесів проти недобросовісних кредиторів, які ігнорують законні пільги. Суди в таких справах зазвичай стають на бік військового, застосовуючи принципи верховенства права та соціальної справедливості.

Ще однією особливістю є зупинення перебігу позовної давності. Якщо банк хоче подати позов до військового, строк давності зупиняється на весь час перебування особи у складі ЗСУ. Це захищає обидві сторони: банк не втрачає право на позов, а військовий не програє справу «автоматично» через неможливість з'явитися в суд з об'єктивних причин.

Укладення нових договорів військовослужбовцями також має нюанси. Багато установ вимагають додаткові гарантії або страхування життя, враховуючи високі ризики. Зміна умов у таких нових контрактах часто включає спеціальні «воєнні застереження», які регулюють порядок дій у разі поранення або загибелі, що є критично важливим для спадкоємців.

Виконання зобов'язань військовими на тимчасово окупованих територіях є фактично неможливим. У таких випадках законодавство передбачає повну «заморозку» будь-яких відносин з банками чи іншими кредиторами. Будь-які вимоги щодо виплати боргів у цей період вважаються нікчемними, а після деокупації умови договору підлягають обов'язковому перегляду з урахуванням втрат майна.

Для тих військових, чиє майно було знищене, діють норми Закону № 2823-ІХ. Вони мають право подати заяву про повне анулювання кредиту на знищене житло або авто. Це є радикальною формою зміни (припинення) зобов'язання, де держава бере на себе зобов'язання з подальшого врегулювання відносин з банком через механізми репарацій.

На завершення, правовий режим виконання договорів для військовослужбовців є прикладом позитивної диференціації. Держава свідомо обмежує права кредиторів, щоб забезпечити спокій та майнову безпеку тих, хто перебуває на фронті. Стабільність цих норм та їх правильне застосування судами є запорукою того, що після повернення до цивільного життя захисники не опиняться в борговій ямі через обставини, на які вони не могли вплинути.

Для покращення захисту військовослужбовців у питаннях цивільно-правової відповідальності доцільно запровадити механізм автоматичного зупинення нарахування будь-яких комісій та платні за обслуговування рахунків, що на практиці часто використовуються банками як приховані відсотки. Необхідно на законодавчому рівні закріпити обов'язок фінансових установ самостійно перевіряти статус боржника через державні реєстри (зокрема Реєстр військовозобов'язаних) без необхідності подання паперових довідок самим бійцем з передової. Це знімає з військовослужбовця бюрократичний тягар і запобігає нарахуванню боргів через несвоєчасне повідомлення банку чи іншої кредитної установи про призов.

Важливою пропозицією є розширення пільги щодо звільнення від сплати відсотків на іпотечні кредити та автопозики, якщо таке майно було

єдиним для сім'ї або було знищене внаслідок бойових дій. Поточне законодавство робить виняток для цих категорій, що залишає військових у вразливому становищі перед ризиком втрати житла після демобілізації. Запровадження державних гарантій або цільових субсидій на покриття відсотків за такими кредитами для учасників бойових дій дозволить збалансувати інтереси банківської системи та право захисника на житло.

У сфері виконавчого провадження пропонується запровадити безумовний імунітет на грошове забезпечення військовослужбовців (бойові виплати) від будь-яких примусових стягнень, крім аліментів. Наразі виконавці часто блокують рахунки, на які приходять виплати за поранення або «бойові», що підриває боєздатність та можливість утримання родин. Закріплення статусу цих коштів як таких, що не підлягають арешту в період дії воєнного стану, стане вагомим кроком у забезпеченні реальної фінансової безпеки захисників.

Також слушною виглядає пропозиція щодо створення спеціалізованого інституту військового омбудсмена або окремих підрозділів у системі безоплатної правничої допомоги, які б займалися виключно претензійною роботою з банками та колекторськими компаніями від імені військових. Це дозволить централізовано оскаржувати неправомірні нарахування та вчинення виконавчих написів нотаріусів, які досі трапляються всупереч мораторію. Такий підхід забезпечить фаховий супровід справ без залучення самого військовослужбовця до тривалих судових процесів [11].

3.3. Особливості виконання кредитних, депозитних договорів та грошових зобов'язань

Особливості функціонування банківської системи та виконання договірних зобов'язань у період дії воєнного стану регулюються низкою спеціальних законодавчих актів, серед яких ключове місце посідають Закони України «Про внесення змін до податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» №

2120-IX та «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей функціонування банківської системи у період введення воєнного стану» № 2180-IX.

Необхідною умовою стабільного функціонування всієї банківської системи та забезпечення економічного зростання в сучасних умовах є розвиток банківського кредитування. Кредитний договір – це цивільно-правовий договір, який визначає взаємні юридичні права і обов'язки та економічну відповідальність банку і клієнта (позичальника) з приводу проведення кредитної операції. За кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові в розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити відсотки (ст.1054 ЦК України).

Трансформація цивільно-правових відносин в умовах воєнного стану зумовила впровадження особливого правового режиму виконання грошових зобов'язань, спрямованого на запобігання масовому дефолту позичальників та забезпечення соціальної стабільності. Ключовим вектором державних змін стало суттєве обмеження інструментів примусового стягнення та нарахування штрафних санкцій, що відображено в змінах до Цивільного кодексу України та спеціального законодавства про споживче кредитування. Водночас законодавство не скасовує базовий обов'язок боржника щодо повернення основної суми боргу, створюючи складну конструкцію балансу між захистом майнових прав банків та життєвими інтересами громадян, які опинилися в зоні бойових дій або фінансової скрути.

Нормативним фундаментом цих особливостей виступає пункт 6-1 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України, який встановлює безумовний мораторій на нарахування неустойки (штрафу, пені) за прострочення платежів у період дії воєнного стану та впродовж 30 днів після його завершення. Дана норма є імперативною та, як підтверджує судова практика (зокрема постанова ВС у справі № 761/13018/22), підлягає

застосуванню судами незалежно від умов конкретного кредитного договору. Це створює правовий імунітет позичальника від додаткових фінансових обтяжень, пов'язаних із простроченням, але не звільняє від нарахування базових відсотків за користування капіталом, що залишається предметом дискусій у судових спорах щодо добросовісності сторін.

Окремим аспектом правового регулювання є диференціація підходів до виконання зобов'язань залежно від статусу боржника та характеру майна. Так, для військовослужбовців запроваджено розширені пільги у вигляді зупинення нарахування відсотків, а для власників знищеного житла – механізм призупинення виплат або повного анулювання заборгованості згідно із Законом № 2823-ІХ. Такий підхід свідчить про перехід від формального дотримання умов договору до принципу врахування форс-мажорних обставин як визначального фактора при визначенні обсягу відповідальності. У цьому контексті судова гілка влади відіграє роль арбітра, який оцінює причинно-наслідковий зв'язок між бойовими діями та платоспроможністю боржника, що буде детально розглянуто в наступних частинах підрозділу.

Ведення повномасштабної війни силами окупаційних військ РФ суттєво ускладнило нормальне ведення підприємницької діяльності та виконання цивільно-правових договорів. Починаючи з 24 лютого 2022 року в силу незалежних обставин ряд учасників договірних кредитних відносин не мають об'єктивної можливості виконувати зобов'язання за кредитними договорами на умовах, які існували до початку воєнних дій на території України. Так, зміни в соціально-економічному становищі України в цілому та в окремих її регіонах, де ведуться активні бойові дії, постійні щоденні загрози ракетних обстрілів, та як наслідок припинення або обмеження здійснення господарської діяльності, негативно вплинули на спроможність отримувати прибуток та здійснювати платежі за кредитним договором.

Поняття «істотна зміна обставин» є оціночною категорією. Норма абзацу другого частини першої статті 652 Цивільного кодексу України

містить критерій, за яким зміну обставин можна визначити як істотну: обставини повинні змінитися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах [180]. Істотна зміна обставин повинна відбутися не внаслідок поведінки контрагентів договору, а бути результатом певного впливу ззовні, тобто відбувається зміна певних обставин, які є зовнішніми щодо правового зв'язку, що існує між контрагентами даного договору.

У своєму листі від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1 Торгово-промислова палата України підтвердила, що обставини військової агресії Російської Федерації проти України, що стало підставою введення воєнного стану з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року, відповідно до Указу Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності [75].

Вищезазначені обставини зумовили виникнення інших обставин, що ускладнюють економічну діяльність та створюють перепони для стабільного цивільного обороту. У ситуації повної або часткової відсутності роботи, вимушеної зміни місця проживання внаслідок воєнних дій, а також у зв'язку з несенням військової служби, люди позбавлені можливості виконувати взяті на себе зобов'язання [26].

При визначенні зміни обставин істотною важливо дотримання чотирьох умов, серед яких такі:

1) у момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала

при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Згідно з першою умовою події, що викликали ускладнення у виконанні договору і які можна назвати «істотною зміною обставин» повинні мати місце або стати відомими сторонам після укладення договору.

При визначенні другої умови мова йде про те, що події, які викликають ускладнення, не могли стороною бути розумно взяті до уваги. Одночасно положення ч. 2 ст. 652 ЦК України не покладають на сторону договору необхідність здійснення дій щодо усунення обставин, які істотно змінилися. Так само в таких джерелах цивільного права як Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010 р., Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права – Проєкт «загальних критеріїв» (DCFR), передбачається лише вимога відсутності причинно-наслідкового зв'язку між зміною обставин і діями зацікавленої сторони [116]. Військова агресія РФ проти України дійсно носить винятковий характер, настання якої ніхто зі сторін договору не міг передбачати та на настання даної ситуації є обставиною, на яку не може вплинути жоден суб'єкт господарювання.

Третя умова в контексті саме кредитних договорів свідчить, що виконання кредитного договору потенційно порушує співвідношення майнових інтересів сторін і позбавляє слабшу сторону того, на що вона розраховувала б при укладенні договору. Мова йде про зменшення цінності отриманого стороною за договором, включаючи випадки, коли виконання взагалі перестає мати цінність для сторони, що отримує виконання.

Четвертою умовою закон визначає те, що із суті договору або звичаїв ділового обороту не впливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона. Виходячи зі змісту названої умови, випадки ускладнення у виконанні договору не можуть мати місця, якщо потерпіла сторона прийняла на себе ризик зміни обставин. Прийняття на себе ризику зміни обставин не обов'язково повинно бути прямо відображено в договорі, такий висновок

може слідувати із самого характеру та змісту зобов'язання. Сторони при укладенні договору не передбачували наслідків для правового статусу останніх у випадку воєнних дій на території України. Досліджувані спірні правовідносини є фактично новими для вітчизняної юридичної практики, а отже, звичаями ділового обороту не передбачено подібні випадки. Законодавець же в певних правовідносинах може передбачити порядок проведення сторонами договору переговорів щодо добровільної зміни чи розірвання договору. Наприклад, статтею 188 ГК України врегульовано порядок зміни розірвання господарських договорів [21].

Виконання кредитних зобов'язань під час війни регулюється специфічними нормами, що спрямовані на баланс інтересів банків та захист позичальників. Основу становить Закон № 2120-IX, який вніс зміни до Цивільного кодексу України та Закону «Про споживче кредитування». Головне правило: на період дії воєнного стану та у 30-денний строк після його припинення споживач не несе відповідальності за прострочення грошових зобов'язань.

Згідно з п. 6-1 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України, в разі прострочення виконання зобов'язань у цей період, споживач звільняється від обов'язку сплачувати неустойку (штраф, пеню) та інші штрафні платежі, передбачені договором. Важливо розуміти, що це не означає «прощення» самого боргу – основна сума кредиту (тіло) та нараховані відсотки залишаються обов'язковими до сплати, якщо інше не погоджено з банком.

Кредиторам прямо заборонено підвищувати відсоткову ставку за користування кредитом у разі невиконання зобов'язань (крім випадків, коли плаваюча ставка передбачена договором і не пов'язана з простроченням). Будь-які штрафи чи пені, нараховані банком за прострочення після 24 лютого 2022 року, підлягають списанню. Судова практика (наприклад, позиція ВС у справі № 757/46513/21) підтверджує, що такі нарахування є незаконними.

Окремий блок стосується іпотеки. Закон № 2456-IX встановив мораторій на стягнення майна, що перебуває в іпотеці, якщо воно є місцем

проживання особи або предметом забезпечення за споживчим кредитом. Це означає, що банки не можуть виселяти мешканців або продавати іпотечне житло на торгах до кінця воєнного стану (+30 днів), проте це обмеження не стосується договорів, укладених після початку повномасштабного вторгнення.

Для військовослужбовців діють ще ширші пільги згідно зі ст. 14 Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Вони звільняються від нарахування відсотків за користування кредитом (крім кредитів на житло чи авто) та штрафних санкцій. Верховний Суд у своїх постановках неодноразово вказував, що наявність статусу військовослужбовця є безумовною підставою для зупинення нарахування відсотків з моменту призову.

Важливим є Закон № 2823-IX, який врегулював питання кредитів на майно, що було знищене або пошкоджене внаслідок бойових дій. Позичальники мають право на призупинення виплат або навіть повне анулювання заборгованості, якщо пошкоджене житло було єдиним місцем проживання, а площа не перевищує встановлені норми. Для цього необхідно подати кредитору підтвердні документи про пошкодження майна.

Щодо виконавчих написів нотаріусів, то в період воєнного стану їх вчинення на кредитних договорах, що не є нотаріально посвідченими, заборонено. Суди масово визнають ці написи такими, що не підлягають виконанню (наприклад, постанова ВП ВС від 12.10.2022 р. у справі № 910/23358/17), оскільки це порушує процедуру безспірності заборгованості.

Виконавче провадження також зазнало змін (Закон № 3048-IX). Заборонено стягнення з заробітної плати чи пенсії (крім аліментів та відшкодування шкоди, завданої каліцтвом), якщо сума стягнення за виконавчим документом не перевищує мінімальну заробітну плату. Крім того, боржники можуть користуватися коштами на арештованих рахунках у межах двох мінімальних зарплат на місяць за умови звернення до виконавця.

Форс-мажорні обставини, підтверджені листом ТПП України від 28.02.2022 р., самі по собі не звільняють від обов'язку платити борг. Вони лише звільняють від відповідальності за порушення строків (штрафів). У справі № 910/12525/22 суд підкреслив: сторона, яка посиляється на форс-мажор, має довести, що саме війна стала безпосередньою причиною неможливості виконання конкретного платежу [75].

Банки продовжують активно використовувати право на судовий захист. Наявність воєнного стану не зупиняє розгляд справ про стягнення заборгованості. Проте суди часто йдуть назустріч боржникам, застосовуючи інститут розстрочення або відстрочення виконання рішення (ст. 267 ЦПК України), враховуючи скрутне матеріальне становище, спричинене війною чи втратою роботи.

Для ефективного захисту прав позичальнику критично важливо вести офіційну комунікацію з кредитором. У разі неможливості платити слід подати заяву про реструктуризацію або кредитні канікули. Хоча закон не зобов'язує банки надавати канікули (це право, а не обов'язок банку), більшість фінустанов погоджуються на це для збереження клієнтського портфеля.

Щодо депозитних договорів, то найважливішою новацією стала зміна до статті 18 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», згідно з якою протягом дії воєнного стану та трьох місяців після його завершення держава гарантує 100% відшкодування коштів за вкладами фізичних осіб та фізичних осіб-підприємців у разі виведення банку з ринку. Це означає, що звичний ліміт у 600 тисяч гривень на цей період скасовано, що має на меті підтримку довіри до фінансового сектору. Водночас механізм повернення самих вкладів залишається підпорядкованим Цивільному кодексу України, зокрема статтям 1058–1060, які визначають, що банк зобов'язаний видати вклад або його частину за першою вимогою клієнта лише у випадку договору на вимогу. Для строкових вкладів можливість дострокового розірвання повинна бути прямо передбачена умовами самого

договору, оскільки запровадження воєнного стану автоматично не наділяє вкладника правом вимагати гроші раніше встановленого терміну без згоди банку.

У площині поруки правовідносини продовжують базуватися на положеннях статей 553–559 ЦК України, проте з урахуванням процесуальних особливостей періоду війни. Поручитель залишається солідарно або субсидіарно відповідальним за зобов'язаннями основного боржника, проте Закон № 2120-IX вніс суттєві корективи щодо відповідальності. Зокрема пунктом 18 Прикінцевих та перехідних положень Цивільного кодексу встановлено, що в період дії воєнного стану та в тридцятиденний строк після його припинення в разі прострочення позичальником виконання грошового зобов'язання він звільняється від обов'язку сплачувати неустойку, штраф або пеню. Ця норма безпосередньо впливає на обсяг відповідальності поручителя, оскільки порука поширюється лише на дійсну заборгованість, а штрафні санкції, що були нараховані в цей період, визнаються незаконними. Окрім того, важливо враховувати статтю 559 Цивільного кодексу, яка передбачає припинення поруки в разі зміни основного зобов'язання без згоди поручителя, що призвело до збільшення обсягу його відповідальності. Це стає особливо актуальним при спробах банків в односторонньому порядку змінювати відсоткові ставки або умови графіка під час війни без належного документального погодження з усіма сторонами договору.

Питання кредитних канікул та реструктуризації набули особливого правового статусу завдяки змінам до Закону України «Про споживче кредитування». Кредитні канікули, які масово впроваджувалися банками на початку повномасштабного вторгнення, за своєю юридичною природою є лише відтермінуванням сплати основного боргу та відсотків, але не є прощенням боргу. Відповідно до роз'яснень Національного банку України та чинного законодавства, банки мають право продовжувати нарахування відсотків за користування кредитними коштами, оскільки канікули лише тимчасово звільняють від обов'язку їх негайної сплати та убезпечують від

санкцій за прострочення. Для багатьох клієнтів це стало тимчасовим інструментом підтримки, проте залишається обов'язок повернути накопичену суму після завершення пільгового періоду.

Реструктуризація боргу під час воєнного стану перейшла з розряду добровільних домовленостей у сферу обов'язкового регулювання для окремих категорій громадян. Закон № 3054-IX передбачив обов'язкову реструктуризацію для осіб, які мають заборгованість за споживчими кредитами та проживають на територіях, де ведуться бойові дії, або якщо їхнє єдине житло чи транспортний засіб опинилися на окупованих територіях або були зруйновані.

Такий механізм передбачає зміну умов договору шляхом подовження строку його дії та зменшення щомісячного навантаження, що дозволяє позичальнику уникнути повного фінансового колапсу. При цьому важливо зазначити, що для військовослужбовців та членів їхніх сімей згідно зі статтею 14 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» діє особлива пільга щодо звільнення від сплати відсотків за користування кредитом.

Програми реструктуризації також тісно пов'язані з процесом верифікації збитків позичальника, де банки зобов'язані враховувати фактичну неможливість виконання зобов'язань через форс-мажорні обставини, підтверджені Торгово-промисловою палатою України. Хоча форс-мажор сам по собі не звільняє від обов'язку платити тіло кредиту, він є юридичною підставою для перегляду умов договору в судовому або позасудовому порядку. Банківські установи розробляють власні внутрішні положення, які дозволяють капіталізувати відсотки або розстрочувати борг на період до п'яти років після завершення війни. Тож сучасне законодавство створює каркас, який захищає споживача від штрафних санкцій та втрати вкладів, але вимагає від позичальників та поручителів активної взаємодії з фінансовими установами для документального закріплення нових умов виконання договорів.

3.4. Особливості виконання орендних договорів

Інститут договору оренди (найму) є одним з базових елементів системи цивільно-правових договорів, що регулює відносини, пов'язані з використанням майна [29]. Згідно ч. 1 ст. 759 ЦК України (ЦК України), за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у володіння та користування за плату на певний строк [180].

Стабільність ринку оренди нерухомості в умовах воєнного стану є критичним чинником забезпечення національної безпеки та соціальної стійкості держави. В умовах масового внутрішнього переміщення населення житлова оренда перетворюється з комерційної послуги на інструмент реалізації фундаментального права на житло, закріпленого статтею 47 Конституції України [55]. Збереження прогнозованих цін та наявності пропозицій на ринку дає змогу мільйонам громадян адаптуватися до нових умов, зберігати продуктивність та інтегруватися в громади, що приймають, що безпосередньо впливає на рівень соціальної напруги в країні.

Трансформація цивільно-правового регулювання орендних відносин в умовах воєнної агресії зумовила необхідність переосмислення фундаментального принципу обов'язковості договору. В українській юридичній доктрині оренда традиційно розглядається як двостороннє зобов'язання, де право орендодавця на отримання плати кореспондує з обов'язком надати майно у стан, придатний для користування. Проте введення воєнного стану 24 лютого 2022 року створило ситуацію, коли виконання цього балансу інтересів стало об'єктивно неможливим для значної частини суб'єктів господарювання та громадян. Центральним правовим інструментом, що регулює виконання орендних договорів у цей період, є стаття 762 ЦК України, зокрема її шоста частина, яка звільняє наймача від плати за весь час, протягом якого майно не могло бути використане ним через обставини, за які він не відповідає. Глибокий аналіз цієї норми крізь призму судової практики останніх років дозволяє стверджувати, що вона не

діє автоматично. Суди, зокрема Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду у справі № 911/1902/21, наголошують, що тягар доказування неможливості використання майна лежить саме на орендареві. Це означає, що сторона повинна надати вичерпний перелік доказів: від довідок органів місцевого самоврядування про ведення активних бойових дій до актів ДСНС про руйнування або замінування об'єкта. Важливо розуміти, що неможливість використання може бути як фізичною (руйнування, окупація), так і юридичною (заборони військових адміністрацій на доступ до певних зон).

Особливе місце у структурі виконання зобов'язань займає інститут форс-мажорних обставин, легітимізований листом Торгово-промислової палати України. Юридична природа форс-мажору в орендних спорах часто стає предметом маніпуляцій, оскільки багато учасників договірних відносин помилково вважають його універсальною підставою для припинення платежів. Але правовий аналіз ст. 617 ЦК України вказує на те, що обставини непереборної сили звільняють лише від відповідальності за порушення строків – тобто від нарахування пені, штрафів та інфляційних втрат – але не від основного обов'язку сплачувати за фактичне користування майном.

Верховний Суд у постанові від 25 січня 2023 року у справі № 910/5444/22 чітко розмежував поняття «звільнення від відповідальності» та «звільнення від виконання обов'язку». Тож якщо орендар мав доступ до приміщення, зберігав там обладнання або використовував його як склад, він зобов'язаний здійснювати оплату, навіть якщо його основна діяльність була зупинена. Питання «комерційного ризику» в умовах війни стає однією з найскладніших категорій, оскільки суди зазвичай не визнають падіння купівельної спроможності населення чи розрив логістичних ланцюгів достатньою підставою для повної відмови від оплати оренди, якщо приміщення фізично придатне для експлуатації.

Додатково слід розглянути специфіку виконання договорів оренди державного та комунального майна, яка отримала окреме регулювання через

Постанову Кабінету Міністрів України № 634. Держава, виступаючи як орендодавець, запровадила найбільш лояльний режим, який фактично легалізував «орендні канікули» для значної кількості підприємців. Розподіл територій на зони бойових дій, можливих бойових дій та тиліві зони дозволив диференціювати обсяг пільг. На територіях активних бойових дій орендарі повністю звільняються від оплати на період бойових дій плюс три місяці, що є безпрецедентним кроком для підтримки бізнесу. Однак виконання цих норм потребує чіткої верифікації території за Наказом Мінреінтеграції № 309. У випадках, коли орендар державного майна знаходиться в тилу, йому надається знижка в розмірі 50%, що розглядається як компроміс між наповненням бюджету та виживанням приватного сектору. Крім того, запроваджено право на одностороннє розірвання договору без сплати штрафів, що є радикальним відступом від класичного цивілістичного принципу неможливості односторонньої відмови від зобов'язання. Це свідчить про пріоритетність економічної виживаності суб'єктів над формальною стабільністю контрактів у кризовий період [150].

У сфері житлової оренди виконання зобов'язань ускладнюється відсутністю спеціального законодавчого мораторію на підвищення цін, що призвело до численних конфліктів у західних регіонах України.

Відповідно до законодавства, кожен має право на житло, а держава створює умови, при яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду (ч. 1 ст. 47 Конституції України) [55].

Попри виклики воєнного часу (зростання цін, ризики пошкоджень, соціальна напруга), договір оренди житла в приватному житловому фонді зберігає свою актуальність, однак потребує адаптації правових механізмів до нових реалій. Подолання існуючих проблем можливе через чіткі договірні механізми, соціальну свідомість та державну регуляторну політику. Договірні орендні правовідносини мають ґрунтуватися на поєднанні гнучкості, справедливості та захисту прав усіх учасників цих відносин.

Доцільним в умовах воєнного стану, вважає В.О. Джуган, є впровадження типових договорів для ВПО; при укладенні договору та при форс-мажорі фіксація стану житла (фото, відео); уникнення готівкових розрахунків [29].

За договором найму (оренди) житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов’язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання в ньому на певний строк за плату (ч. 1 ст. 810 ЦК України) [180]. Цей договір є необхідний для забезпечення житлових потреб орендаря, а також майнових інтересів орендодавця. Такі відносини регулюються суто цивільним законодавством, якщо житло знаходиться в приватному житловому фонді. При цьому сторонами такого договору можуть бути фізичні та/або юридичні особи, а орендар-юридична особа може використовувати житло лише для проживання в ньому фізичних осіб (зокрема, працівників) (ст. 813 ЦК України) [180].

За договором найму (оренди) приватного житла одна сторона – власник житла (наймодавець) передає або зобов’язується передати другій стороні (наймачеві) приватне житло для проживання в ньому на певний строк за плату. При цьому сторонами такого договору можуть бути фізичні та/або юридичні особи, а якщо орендарем є юридична особа, то використовувати житло може лише для проживання в ньому фізичних осіб, зокрема працівників.

Договір оренди житла можна укладати в простій письмовій формі. Лише найм житла з викупом повинен посвідчуватись нотаріальною. Обов’язковим є визначення предмета договору та опис майна, визначення орендної плати та дані сторін, доцільно визначити також строки. Важливим є реєстрація такого договору для уникнення шахрайства. У договорі закладаються права та обов’язки сторін відповідно до чинного цивільного законодавства України. Однак найважливіше вказати істотні умови договору, а також ті, які є важливими для сторін. Звичайні умови й так будуть виконуватись та захищатись, тому що передбачені законодавством.

Важливим є чітке закріплення умов про форс-мажор у договорах оренди приватного житла.

У чинному українському законодавстві виділяють такі види договору найму житла:

- договір найму житла в приватному житловому фонді (Глава 59 ЦК України та інші його статті [180], Конституція України [55]);

- договір найму соціального житла (Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» [129], Глава 2 Житлового кодексу України [39], ЦК України [180] та інші підзаконні нормативно-правові акти;

- договір найму житла в державному та комунальному житловому фонді (Глава 2 ЖК України [39], Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» [6], Закон України «Про оренду державного та комунального майна» [7] тощо);

- договір найму службового житла (Глава 3 ЖКУ [39], Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про службові жилі приміщення» [146] та інші;

- договір найму житла з фондів житла для тимчасового проживання (Глава 4¹ ЖКУ [39], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання» [136], Наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства «Про затвердження форм щодо житлових приміщень з фондів житла тимчасового проживання» [138], Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб» [137] та інші;

- договір найму житла в гуртожитках (Глава 4 ЖКУ [39], ЦК України [180] тощо).

Для економічного сектору стабільність комерційної оренди є запорукою безперервності бізнес-процесів та успішної релокації підприємств із прифронтових та тимчасово окупованих територій. Коли орендні відносини базуються на прозорих правилах та взаємоповазі до фінансових труднощів, бізнес отримує можливість зберегти робочі місця та продовжувати сплату податків до бюджетів усіх рівнів. Передбачуваність витрат на утримання офісів, складів та виробничих потужностей дозволяє підприємцям формувати довгострокові стратегії виживання, що є фундаментом для майбутнього післявоєнного відновлення економіки.

Правова визначеність у виконанні орендних договорів також виступає запобіжником від масових судових спорів, які можуть перевантажити систему правосуддя. Чітке дотримання балансу інтересів, де орендодавець отримує справедливий дохід для утримання майна, а орендар захищений від необґрунтованого виселення чи «цінових шоків», сприяє формуванню культури добросовісного партнерства. Це мінімізує ризики виникнення «сірого» ринку та правового нігілізму, забезпечуючи цивілізований обіг нерухомості навіть у кризових обставинах, коли класичні ринкові механізми дають збій.

Нарешті, стабільний ринок оренди є потужним сигналом для міжнародних інвесторів та донорів щодо життєздатності української правової системи. Демонстрація того, що цивільні та господарські зобов'язання продовжують виконуватися, а механізми захисту прав власності та користування працюють злагоджено, формує позитивний імідж держави. Це створює передумови для залучення капіталу у сферу будівництва та реконструкції нерухомості відразу після завершення бойових дій, оскільки інвестори бачать функціонуючу інфраструктуру орендних відносин, готову до масштабного відновлення житлового фонду.

Попри політичні та соціально-економічні труднощі в Україні, що впливають на стабільний розвиток держави та суспільство, інститут договорів найму зберігає свою важливість. У період воєнного стану в Україні

інститут орендних правовідносини набуває ще більшої значущості, особливо в контексті оренди житла. Це обумовлено тим, що суб'єкти підприємницької діяльності, а також фізичні особи часто мають потребу в тимчасовому використанні певних речей. Набуття їх у власність не завжди є економічно доцільним з різних причин, зокрема через відсутність необхідності в довгостроковому володінні ними. Масове переміщення населення внаслідок бойових дій змушує багатьох українців шукати тимчасове житло в інших регіонах країни або за кордоном. Станом на 19 грудня 2024 р. понад 240 тис. об'єктів нерухомості внесено в Держреєстр пошкодженого та зруйнованого внаслідок російської агресії майна [135]. Існує механізм компенсації цих ушкоджень, але він тривалий. Соціальна допомога, яку виплачує держава внутрішньо переміщеним особам є досить формальною і її не вистачає для того, щоб покрити витрати на оренду житла громадянам. Державні та волонтерські ініціативи спрямовані на спрощення процедур оренди та забезпечення доступного житла для внутрішньо переміщених осіб. Проте можливості у всіх громадян різні, орендують житло фізичні особи в різному правовому статусі, і в той же час для власників нерухомості, зокрема житлових приміщень, оренда стає засобом підтримки фінансової стабільності в умовах економічної нестабільності. Договори найму житла відрізняються залежно від різних типів житлового фонду та специфіки їх використання. З-поміж основних видів таких договорів можна виділити: договір найму житла в приватному житловому фонді, договір найму житла в державному та комунальному житловому фонді, договір найму житла в гуртожитках, договір найму службового житла, договір найму соціального житла та договір найму житла у фонді житла тимчасового призначення. Всі вони є важливими, особливо в державному та комунальному житловому фонді, однак приватний житловий фонд є найбільш доступним і масовим сегментом ринку оренди, оскільки значна частина житла в Україні належить фізичним особам. Саме тому правове регулювання договорів найму в приватному житловому фонді є критично важливим для забезпечення житлових потреб

населення, особливо в умовах воєнного стану, коли запит на житло значно зріс.

У сучасній практиці на ринку оренди існують суттєві дисбаланси: через зростання попиту на житло в західних регіонах та масове переміщення внутрішньо переміщених осіб (ВПО) (понад 5 млн осіб за даними ООН) [12] стрімко зросли ціни на оренду житла (на 50–80% порівняно з 2020 роком) [13], в той час коли суттєво знизилась платоспроможність населення. Так, у травні 2024 року Світовий банк фіксував, що межа бідності зросла на 1,8 млн осіб (29%) порівняно з 2020 роком [162]. Це створює напруженість між орендодавцями та орендарями, вимагаючи нагального вдосконалення правових механізмів соціального захисту. ВПО, малозабезпечені громадяни зіштовхуються з бюрократичними бар'єрами при оформленні соціального житла, відсутністю доступу до офіційного ринку оренди через фінансові обмеження та ризики при укладенні нелегальних угод. Попри всі можливі види оренди та складну економічну ситуацію в Україні, обумовлену воєнним станом, все одно найпоширенішим видом оренди залишається оренда приватного житла. В умовах воєнного стану перевірка правомірності орендних правовідносин набуває особливої актуальності. Наймачу необхідно просити пред'явити правовстановлюючі документи на право власності на житло (витяг з Держреєстру речових прав (через застосунки «Дія» чи «ОпенДатаБот»), договір купівлі-продажу, судове рішення тощо). Слід пам'ятати про обмежений доступ до Держреєстрів (ЄДР, судових рішень), обмеження публічних даних та платність онлайн-сервісів, тому варто фіксувати ідентифікаційні дані сторін у самому договорі, додавати копії пред'явлених документів. Закон передбачає письмову форму договору найму житла без нотаріального посвідчення (крім випадків викупу) (ст. 812 ЦК України) [180], однак для уникнення шахрайства доцільно зареєструвати договір через ЦНАП або на порталі «Дія», якщо він нотаріально посвідчений, разом з наймодавцем (власником). Таким чином можна буде оскаржити умови та довести свої права. Так як цей договір може бути простий

письмовий, то у нього вільна структура, однак дуже важливо включити до договору дані про сторін, опис майна, фінансові умови та питання відповідальності сторін. Через зростання кількості «тіньових» угод доцільно вжити превентивні заходи: фіксація стану майна (фото, відео), зробити детальний опис майна (в договорі) та уникати готівкових розрахунків (перекази з фіксацією призначення платежу). Відповідно до чинного ЦК України (Глава 59 «Найм (оренда) житла») [180] важливо чітко закріпити права та обов'язки наймодавця. Зокрема, наймодавцеві будуть належать такі права: вимагати використання житла за його призначенням; вимагати звільнення житла після закінчення строку договору; звертатися до суду при порушенні договору; отримувати орендну плату тощо. Наймодавець має виконувати такі обов'язки: надати житло, придатне для проживання; захищати його від порушень третіх осіб, проводити капітальний ремонт; забезпечувати можливість надання комунальних та інших послуг тощо (розділ II Закону «Про житлово-комунальні послуги» [130]). У свою чергу, наймач має право: вимагати забезпечення виконанням комунальних та інших послуг (розділ II Закону «Про житлово-комунальні послуги» [130]), вселяти близьких родичів, вимагати зниження плати при невиконанні наймодавцем обов'язків, передбачених договором, обладнати й оформити житло на власний розсуд; встановлювати замки та сигналізацію. Наймач зобов'язаний: використовувати житло за призначенням, звільнити житло в належний строк, утримувати житло в належному стані; не робити перепланування та реконструювання без згоди власника, допускати власника до перевірок у випадках, передбачених договором (Глава 59 «Найм (оренда) житла») [180]. Ст. 812 ЦК України чітко визначає, що предметом договору найму житла можуть бути помешкання (квартира чи житловий будинок або їх частина), що має бути придатним для проживання в ньому [180]. Тобто, предметом такого договору не можуть бути технічні приміщення, господарські споруди, бо вони не мають житлового призначення. Згідно ч. 3 ст. 812 ЦК України наймач житла в багатоквартирному будинку має право користування майном,

що обслуговує будинок [180], наприклад, сходовою кліткою, підвалом тощо. Отож, у договорі слід зафіксувати наявні недоліки, зазначити сторону, відповідальну за них та строки їх усунення. Наймач має використовувати житло виключно за його цільовим призначенням – для проживання, він повинен забезпечувати його збереження та підтримувати в належному стані. Наймач не може перевлаштовувати та реконструювати житло без згоди наймодавця. Він має обов’язок своєчасно проводити орендну плату та плату за комунальні послуги (ст. 815 ЦК України) [180].

Особи, які проживають разом з наймачем, мають бути вказані в договорі, тому що вони набувають рівних з наймачем прав та обов’язків щодо володіння та користування житлом, при цьому порядок володіння та користування визначається домовленістю між ними, а в разі спору – судом. Однак наймач несе відповідальність перед наймодавцем за порушення ними умов договору. Якщо наймачів кілька, то їхні обов’язки за договором є солідарними (ст. 815 ЦК України) [180].

Договір оренди житла, як вже зазначалось, є платним, однак за згодою наймодавця в ньому можуть проживати тимчасові мешканці безоплатно. У них немає самостійного права володіння та користування житлом та вони мають звільнити житло в заздалегідь визначений строк або протягом 7 днів після вимоги наймача/наймодавця (ст. 818 ЦК України) [180]. Ці умови досить важливо закріпити в договорі, тому що під час воєнного стану є випадки неконтрольованого заселення ВПО без повідомлення власників, і як наслідок – складність виселення через соціальну вразливість мешканців, відсутність чіткого механізму доказування факту тимчасового проживання та ризик перекваліфікації на постійне користування через тривалі терміни. Та й самі ВПО можуть не знати про свій обмежений правовий статус.

За загальним правилом такий договір укладається на визначений строк, а за його відсутності вважається укладеним на 5 років. Договір, укладений на строк до одного року вважається короткостроковим (ст. 821 ЦК України) [180], в такому разі наймач не має переважного права на продовження, на

вселення тимчасових мешканців, піднайм, заміну наймача без розірвання договору. Тому в разі укладення короткострокового договору під час воєнного стану слід чітко вказувати строк, додати умову про додатковий договір у разі продовження терміну, для ВПО можна передбачити механізм продовження за строщеною процедурою. З іншого боку, власникам буде важко виселити ВПО, які перетнули строк оренди, а також існує ризик визнання фактичних орендних відносин навіть без договору.

Відомо, що звичайними умовами даного договору є те, що поточний ремонт договору проводить наймач, а капітальний наймодавець (ст. 819 ЦК України) [180]. Однак сторони можуть домовитися по-іншому в договорі. Попит договору оренди є найбільшим за Західній Україні, однак й інші області, де житло могло бути пошкоджене або зруйноване внаслідок воєнних дій, також активні. Власник у такому випадку не зобов'язаний проводити капітальний ремонт, а орендар не несе відповідальності за збитки, заподіяні обстрілами та не буде проводити поточний ремонт за бойовими пошкодженнями. До того ж, власник не може вимагати орендної плати за непридатне житло. Відновлення такого житла фінансується державою (зокрема, через державну програму «Відновлення» та інші механізми). Отож, у таких випадках звичайні норми про ремонт житла не працюють – основне навантаження на державні програми відшкодування, однак на практиці такі відшкодування затягуються.

Власникам та орендарям слід фіксувати пошкодження, чітко погоджувати умови договору на цей період. Договори, які були укладені до 24 лютого 2022 року частіше вимагають додаткових угод або доведення форс-мажорних обставин у судовому порядку. А в договорах, які укладені після повномасштабного вторгнення, як правило, чітко визначені особливі форс-мажорні умови, якими можуть бути воєнні дії (непереборна сила), тому в цих випадках немає сумніву щодо існуючого змісту. Так, наймач може бути звільнений від орендної плати, оплати комунальних послуг, їхні взаємні права та обов'язки можуть бути призупинені автоматично. Якщо ж таких

умов у договорі немає, то на практиці виникають конфлікти. У таких випадках важливим є офіційне повідомлення про обставити (лист, акт пошкодження житла) та спільне підписання додаткової угоди про тимчасові зміни (зниження плати за житло, відстрочка). Варто знайти компроміс, однак якщо права явно порушуються, то слід звернутися до суду за захистом своїх прав з доказами. Договір оренди житла можна розірвати на загальних підставах відповідно до закону та умов договору. Однак можна розірвати такий договір, якщо є особливі умови (форс-мажор, зокрема воєнний стан). Наймач має переважне право на продовження такого договору, крім короткострокового. Не пізніше ніж за три місяці до спливу строку договору найму житла наймодавець може запропонувати наймачеві укласти договір на таких же або інших умовах чи попередити наймача про відмову від укладення договору на новий строк. Якщо про зміну умов наймодавець наймача не попередив, то договір вважається укладеним на таких же умовах і на такий же строк (ст. 822 ЦК України) [180].

Наймач може відмовитися від договору, попередивши наймодавця за 3 місяці, в іншому випадку орендодавець може стягнути плату за цей період. Наймач може відмовитися від договору найму житла, якщо воно стало непридатним для проживання. За рішенням суду на вимогу наймодавця цей договір може бути розірваний у разі: невнесення наймачем плати за найм житла за шість місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази; руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає. Наймачеві може бути наданий строк не більше одного року для відновлення житла. Однак якщо наймач не усуне допущених порушень, то суд за повторним позовом наймодавця постановляє рішення про розірвання договору найму житла (ст. 825 ЦК України) [180].

Проблеми захисту прав сторін у даному випадку полягають у тому, що суди можуть по-різному трактувати форс-мажорні обставини, якщо вони не зазначені в договорі; ще проблеми полягають у складності виселення ВПО, і

навіть якщо вони прострочили платежі, то суд може відкладати рішення через гуманітарні обставини, бо наймачів часто визнають «соціально вразливими» та вимагає доказів від власників. Дослідження правового регулювання договору оренди приватного житла в умовах воєнного стану в Україні показало, що цей інститут залишається одним із ключових механізмів забезпечення житлових потреб громадян, особливо на фоні масових переміщень та економічної нестабільності. Аналіз законодавства та практики свідчить, що договір оренди житла в приватному житловому фонді, будучи найпоширенішим, водночас є найбільш уразливим до зовнішніх обставин, пов'язаних із воєнним станом.

Модерна судова практика поступово формує позицію, згідно з якою орендодавці, які в разі підвищують плату під час масової евакуації, можуть бути звинувачені в зловживанні правом (стаття 13 ЦК України). Виконання таких договорів часто переходить у площину медіації, проте в разі судового спору орендарі-ВПО мають право просити суд про розстрочення або відстрочення виконання рішень по стягненню боргів, посилаючись на свій вразливий соціальний статус. Важливо зауважити, що на відміну від іпотечних кредитів, де діє пряма заборона на виселення, в житловій оренді такої прямої заборони немає, що робить орендарів житла менш захищеними порівняно з іпотекодавцями, хоча суди намагаються застосовувати принципи гуманності та права на повагу до житла, закріплені в Європейській конвенції з прав людини.

Окремим великим блоком питань у межах даного підрозділу є оренда земельних ділянок, де виконання договорів тісно переплетено з продовольчою безпекою держави. Закон № 2145-IX запровадив унікальну процедуру автоматичного продовження договорів оренди сільськогосподарських земель, що фактично позбавило власників паїв права на перегляд умов оренди у 2022 році. Це було необхідним заходом для стабілізації аграрного сектору. Виконання зобов'язань з оплати оренди землі зазвичай корелює з можливістю її фактичного обробітку: якщо земля

замінована або розташована в зоні вогню, орендар має право не лише на звільнення від плати згідно зі ст. 762 ЦК України, а й на податкові пільги, передбачені ст. 288 Податкового кодексу України. Тож виконання земельної оренди регулюється не лише цивільним, а й адміністративним та податковим правом, створюючи комплексний режим захисту агровиробника.

Розглядаючи питання експлуатаційних витрат та комунальних платежів, необхідно зазначити, що вони мають іншу правову природу, ніж сама орендна плата. Навіть якщо сторони домовилися про повне скасування орендної плати через форс-мажор, обов'язок відшкодування витрат на утримання майна (охорона, опалення для запобігання руйнуванню мереж, вивіз сміття) зазвичай залишається чинним. Суди у справах № 910/744/23 та № 910/12525/22 вказують, що орендар, залишаючи свої активи в приміщенні, фактично продовжує споживати послугу зі зберігання та утримання, а отже, орендодавець не повинен нести ці витрати самотійно. Це створює серйозні виклики для малого бізнесу, який опинився без доходу, але з боргами перед комунальними службами та орендодавцями-посередниками.

Особливості оренди транспортних засобів під час війни також заслуговують на увагу, особливо в контексті військово-транспортного обов'язку. Виконання договору оренди авто, яке було вилучене на потреби ЗСУ, припиняється за статтею 607 ЦК України (неможливість виконання зобов'язання у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає). У такому разі орендар не лише звільняється від плати, а й сам договір може вважатися припиненим з моменту складання акта приймання-передачі авто військовим. Якщо ж авто просто не може бути використане через дефіцит палива чи обмеження пересування, це вважається комерційним ризиком орендаря, і звільнення від плати зазвичай не настає.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що специфіка виконання орендних договорів в умовах воєнного стану відзначається переходом від суворой договірної дисципліни у відносини, пов'язані з постійними перемовинами та адаптацією до кризових обставин. Структура процедури

захисту права в цій сфері тепер базується на тріаді: документування обставин (акти, довідки), повідомлення контрагента (дотримання процедури форс-мажору) та ініціювання змін до договору (додаткові угоди). Відсутність будь-якої з цих складових робить позицію орендаря в суді вразливою, а борги – невідворотними до стягнення.

Вітчизняна судова система демонструє готовність виявляти гнучкість у прийнятті рішень, проте вимагає від сторін максимальної сумлінності та надання конкретних доказів того, як саме війна вплинула на їхню здатність виконувати взяті на себе зобов'язання.

Економічний вимір виконання орендних договорів в умовах воєнного стану нерозривно пов'язаний із податковим навантаженням, яке виникає навіть у разі фактичної відсутності платежів. Юридична природа орендної плати як об'єкта оподаткування податком на додану вартість (ПДВ) створює складну ситуацію для орендодавців: згідно з пунктом 187.1 статті 187 Податкового кодексу України (ПКУ), податкові зобов'язання виникають за правилом «першої події» – або за датою отримання коштів, або за датою підписання акта наданих послуг. В умовах війни, коли орендар не платить, а орендодавець продовжує виписувати акти (щоб мати підставу для майбутнього стягнення боргу), виникає «паперовий прибуток», з якого необхідно сплачувати реальний ПДВ. Для врегулювання цієї колізії законодавство пропонує механізм коригування: якщо сторони офіційно домовляються про звільнення від плати за статтею 762 ЦК України або про надання «орендних канікул», орендодавець має право на підставі додаткової угоди та розрахунку коригування зменшити раніше нараховані податкові зобов'язання. Проте податкові органи, як свідчить практика індивідуальних податкових консультацій 2023 року, вимагають чіткого документального підтвердження, що майно дійсно не використовувалося. Відсутність такого підтвердження може призвести до визнання операції «безоплатним наданням послуг», що тягне за собою нарахування податкових зобов'язань виходячи зі

звичайної ціни (ринкової вартості оренди), що стає додатковим тягарем для власників нерухомості.

Окремим критичним питанням є оподаткування земельним податком та орендною платою за землю державної та комунальної власності. Підпункт 69.14 пункту 69 підрозділу 10 розділу XX ПКУ запровадив тимчасове звільнення від нарахування та сплати плати за землю на територіях, де ведуться активні бойові дії або які є тимчасово окупованими. Виконання орендних договорів у цій частині напряму залежить від актуальності Переліку територій, затвердженого Наказом Мінінтеграції № 309. Юридична складність полягає в ретроспективному застосуванні цього переліку: багато орендарів зіткнулися з тим, що за певні місяці 2022 року вони вже сплатили податки, а тепер мають право на уточнення декларацій та повернення коштів або зарахування їх у рахунок майбутніх платежів. Це створює навантаження на бухгалтерські служби та вимагає від юристів постійного моніторингу статусу територій, оскільки зміна статусу з «можливих бойових дій» на «активні бойові дії» кардинально змінює фінансовий результат виконання договору оренди землі.

Процес релокації бізнесу з територій, наближених до фронту, до безпечних регіонів України також докорінно змінив підходи до виконання орендних зобов'язань щодо рухомого майна та обладнання. Вивезення орендованого майна (верстатів, техніки, меблів) без офіційної згоди орендодавця формально є порушенням умов договору та може трактуватися як незаконне володіння або навіть розкрадання. Проте в умовах реальної загрози знищення майна внаслідок обстрілів, орендарі часто діють у стані крайньої необхідності (стаття 1171 ЦК України). Юридично правильний алгоритм релокації передбачає укладення додаткової угоди про зміну місця знаходження об'єкта оренди. Якщо зв'язок з орендодавцем втрачено (наприклад, він перебуває в окупації), орендар повинен зафіксувати стан майна на момент вивезення комісійним актом із залученням свідків або представників місцевої влади. Це дозволяє в майбутньому уникнути

претензій щодо пошкодження майна під час транспортування та обґрунтувати припинення виплат орендодавцю, який не може забезпечити безпеку об'єкта у вихідній локації.

Виконання договорів оренди транспортних засобів, які були залучені до виконання військово-транспортного обов'язку, регулюється Положенням про військово-транспортний обов'язок (Постанова КМУ № 1921). З моменту підписання акта приймання-передачі авто для потреб ЗСУ, договір оренди фактично призупиняється через неможливість виконання (стаття 607 ЦК України) [180]. Орендар не несе відповідальності за стан авто з моменту передачі військовій частині, а всі майнові претензії орендодавця після закінчення війни мають бути спрямовані до держави для отримання компенсації згідно із Законом «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Це знімає конфлікт між сторонами договору, переводячи його в площину публічно-правових відносин з державою.

Загалом, комплексний аналіз свідчить, що виконання орендних договорів сьогодні – це не лише цивільно-правова, а й глибоко фіскальна та управлінська проблема. Виживання суб'єктів господарювання залежить від здатності поєднати пільги, передбачені статтею 762 ЦК України, із податковими преференціями Податкового кодексу та можливостями державної програми релокації. Кожен такий крок – від зменшення орендної ставки до переміщення устаткування в більш безпечні регіони – має бути підтверджений ланцюжком первинних документів, оскільки саме вони стають вирішальним аргументом у податкових перевітках та судових спорах, що виникатимуть у пост-воєнний період під час остаточних взаєморозрахунків між контрагентами.

Повномасштабна збройна агресія спричинила безпрецедентний тиск на систему цивільно-правових відносин в Україні. Тисячі суб'єктів господарювання та громадян зіткнулися з об'єктивною неможливістю виконання договірних зобов'язань у тому вигляді, в якому вони були

зафіксовані до 24 лютого 2022 року. Традиційний судовий шлях розв'язання спорів у цей період виявився перевантаженим, тривалим та часто фінансово виснажливим для обох сторін. У цьому контексті особливої актуальності набула медіація – процедура позасудового врегулювання конфлікту за участю нейтрального посередника, яка дозволяє сторонам самостійно знайти взаємоприйнятне рішення.

Законодавчим підґрунтям для застосування цього інструменту став Закон України «Про медіацію», який набув чинності наприкінці 2021 року, фактично напередодні великої війни. В умовах воєнного стану медіація стала чи не єдиним механізмом, що дозволяє реалізувати принцип добросовісності та розумності (ст. 3 ЦК України) при зміні умов договорів. На відміну від суду, який приймає рішення на користь однієї зі сторін на підставі букви закону, медіатор допомагає партнерам зберегти ділові відносини, фокусуючись на спільних інтересах: виживанні бізнесу, збереженні активів та мінімізації майбутніх збитків.

Ключовою сферою застосування медіації в період війни стала зміна умов оренди, кредитування та постачання товарів. Наприклад, у спорах щодо оренди комерційної нерухомості медіація дозволяє сторонам вийти за межі жорсткої дихотомії «платити або не платити». Результатом медіаційної сесії може стати реструктуризація боргу, тимчасове переведення орендної плати у відсоток від обороту або обмін послугами (бартер), що неможливо реалізувати в межах стандартного судового рішення. Судова практика (справа № 910/12525/22) показує, що формальне посилення на форс-мажор часто не рятує від боргів, тоді як медіаційна угода фіксує реальний компроміс, який сторони готові виконувати добровільно.

Процедура медіації є особливо цінною при застосуванні статті 652 ЦК України (зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин). Доведення «істотності» змін у суді – це складний процесуальний процес, що потребує численних експертиз. У процесі медіації сторони визнають ці зміни як очевидний факт і зосереджуються на моделюванні

майбутнього: як змінити логістику, графіки платежів або обсяги поставок, щоб договір залишався життєздатним. Це дозволяє уникнути паралічу господарської діяльності, який часто виникає при накладенні арештів на рахунки в межах судових позовів.

Важливим аспектом медіації є її конфіденційність, що в умовах війни має критичне значення для репутації бізнесу та збереження комерційної таємниці щодо логістичних маршрутів, втрат чи релокації потужностей. Більше того, медіаційна угода, укладена за результатами процедури, має статус договору і, в разі її нотаріального посвідчення, може бути підставою для примусового виконання, що надає сторонам необхідні юридичні гарантії. Тож медіація перетворюється з альтернативного способу на пріоритетний шлях адаптації цивільного обороту до екстремальних умов, демонструючи зрілість правової системи та здатність суспільства до консолідації заради спільного виживання.

ВИСНОВКИ

Сучасний стан наукової розробки проблеми виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану характеризується переходом від загальних теоретичних концепцій до пошуку прикладних механізмів адаптації приватного права.

Настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Специфіка класифікації дії осіб в умовах непередбачуваних обставин сформувалася в юридичній доктрині ще на початку розвитку цивілізації. На підставі аналізу письмових правових актів зроблено висновок, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини в сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

У римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку.

Першою згадкою непереборної сили у вітчизняній історії права є використання винятків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалася лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Також констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання в межах наявних в особи можливостей.

Аналіз чинного цивільного законодавства дає змогу виділити ризик, який покладається на сторону договору законом (а отже, укладення договору свідчить про свідоме прийняття такого ризику та відповідальності у випадку настання негативних наслідків), а також ризик, який учасник договірних

відносин приймає на себе вольовим рішенням на основі умов договору, усвідомлюючи та прогножуючи наслідки настання випадку. Зазначені види ризиків можна віднести до групи індивідуальних або суб'єктивних, адже їх приймає на себе одна зі сторін договору, а компенсацію за наявність відповідного ризику є сприятливі наслідки договору (вигода для сторони). Крім того, з нівелюванням подібних ризиків у договірних відносинах юридична та економічна науки пов'язують категорії обачності боржника або кредитора (дотримання правил обґрунтованого ризику), враховування ризиків, а також страхування ризиків.

До другої групи ризиків відносяться об'єктивні ризики, а саме ризик істотної зміни обставин, ризики випадку та непереборної сили. Так, вступаючи в договірні відносини, всі сторони договору вбачають парадигму неможливості остаточного прогнозування обставин, що впливатимуть на можливість виконання умов первинного договору. Отже, ризик настання непередбачуваних обставин є невід'ємним від свідомого рішення про укладення договору.

Для чіткого осягнення та об'єктивного вивчення непередбачуваних обставин слід поділити їх на такі групи:

- обставини, що не можуть бути ідентифіковані та об'єктивно прогнозовані (технологічний прогрес та еволюція соціуму створюють обставини, визначальні для окремих цивільних правовідносин) – обставини, що об'єктивно є непередбачуваними до будь-яких договірних відносин;
- обставини, що первинно мають локальний характер і на етапі формування договірних відносин не поширюються на конкретні відносини (глобалізація, зміщення балансу приватного та публічного та поширення рідкісних обставин) – обставини, що є непередбачуваними для конкретних договірних правовідносин.

Форс-мажор та хардшип можуть бути підставою для зміни умов договору та відповідно зміни суті договірних зобов'язань, однак на відміну

від хардшипу у випадку форс-мажору повинно відбутися порушення зобов'язання.

Загальний висновок щодо обставин, які впливають на цивільно-правовий договір, дозволяє виділити три рівні правових наслідків. Перший рівень – це обставини, що звільняють від відповідальності (форс-мажор), де основне зобов'язання зберігається, але санкції не застосовуються. Другий рівень – обставини, що зумовлюють зміну або розірвання договору (хардшип), що дозволяє сторонам переглянути умови через суд або переговори. Третій рівень – обставини, що дозволяють не виконувати зобов'язання без наслідків, що найчастіше стосується спеціальних законодавчих норм воєнного часу, як-от звільнення військовослужбовців від сплати відсотків за кредитами або неможливість виконання через знищення майна (об'єкта договору), що згідно зі статтею 607 ЦК України припиняє зобов'язання у зв'язку з неможливістю його виконання. Отож, воєнний стан не є універсальною «індульгенцією», а вимагає від кожної сторони чіткої ідентифікації та кваліфікації обставин для захисту власних інтересів.

В умовах тривалого воєнного стану класичне розуміння форс-мажору як підстави лише для звільнення від відповідальності є недостатнім для збереження економічної стабільності в державі, підтримки ефективного цивільного обороту та забезпечення договірної дисципліни. Ефективне виконання зобов'язань можливе лише за умови розширення судового розсуду щодо примусової зміни умов договорів та впровадження обов'язкових досудових процедур медіації. Це дозволить забезпечити баланс інтересів сторін, де пріоритетом є не формальне дотримання букви договору, а реальне збереження партнерства та запобігання масовому банкрутству суб'єктів господарювання.

Традиційна цивілістична доктрина, яка базується на пріоритеті незмінності договірних умов (*pacta sunt servanda*), у період тривалого воєнного стану вичерпує свій адаптивний потенціал і потребує переходу до моделі «динамічної стійкості» цивільно-правового договору.

Існуючий формалізований підхід до доказування впливу воєнних дій на виконання конкретного зобов'язання (через отримання сертифікату ТПП) є занадто обтяжливим і часто не відповідає реальним масштабам руйнування економічних зв'язків. Очікується, що впровадження принципу «договірної солідарності», який зобов'язує сторони до активної співпраці та взаємних поступок під час війни, дозволить мінімізувати кількість судових спорів та запобігти масовому дефолту суб'єктів господарювання. Запровадження спеціальних законодавчих презумпцій неможливості виконання для певних категорій договорів (наприклад, у зонах активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях) забезпечить вищий рівень правової визначеності, ніж індивідуальне доказування кожного окремого випадку невиконання.

Повномасштабна збройна агресія спричинила безпрецедентний тиск на систему цивільно-правових відносин в Україні. Тисячі суб'єктів господарювання та громадян зіткнулися з об'єктивною неможливістю виконання договірних зобов'язань у тому вигляді, в якому вони були зафіксовані до 24 лютого 2022 року. Традиційний судовий шлях розв'язання спорів у цей період виявився перевантаженим, тривалим та часто фінансово виснажливим для обох сторін. У цьому контексті особливої актуальності набула медіація – процедура позасудового врегулювання конфлікту за участю нейтрального посередника, яка дозволяє сторонам самостійно знайти взаємоприйнятне рішення. Медіаційна угода, укладена за результатами процедури, має статус договору і, в разі її нотаріального посвідчення, може бути підставою для примусового виконання, що надає сторонам необхідні юридичні гарантії. Тож медіація перетворюється з альтернативного способу на пріоритетний шлях адаптації цивільного обороту до екстремальних умов, демонструючи зрілість правової системи та здатність суспільства до консолідації заради спільного виживання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: [кол. моногр.] / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко [та ін.] / за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
2. Андреева О. Цивільно-правова характеристика ризику істотної зміни обставин за договором: поняття та практичне значення. *Юридична Україна*. 2015. Вип. 3. С. 44–50.
3. Антонів Р. Страхування під час війни. Економічна правда. 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/04/14/685760>
4. Беляневич О.А. Проблемні питання застосування Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. (Січ 2025). С. 70-81.
5. Берназ-Лукавецька О. Е-кредитування у період воєнного стану. *ІТ-право під час гібридної війни: від пошуку парадигми до прагматичних рішень* : кол. монографія. Одеса, 2025. С. 453-482. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30560>
6. Берназ-Лукавецька О. М. Окремі питання кредитування під час воєнного стану. *Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни* : матер. Всеукр. наук. конф. (Одеса, 24 травня 2022 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., проф. Є. О. Харитонova ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. С. 66-68.
7. Богачова Л. Л. Просторові межі дії нормативно-правового акта. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 7–11.
8. Бондаренко О. О. Договірні відносини в умовах воєнного стану: теорія та практика. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 5. С. 28–33. URL: <https://doi.org/10.32782/39221350>

9. Боярчуков М. Форс-мажор під час війни: судова практика. *Юридична газета*. 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/forsmazhor-pid-chas-viyni-sudova-praktika.html>
10. Великанова М.М. Ризик у правовій доктрині: підходи до визначення сутності. *Проблеми цивільного права та процесу*. 2017. № 47. С. 159-162.
11. Верховна Рада підтримала ініціативу Президента про створення інституції військового омбудсмана. URL: <https://www.president.gov.ua/news/verhovna-rada-pidtrimala-iniciativu-prezidenta-pro-stvorennny-100189>
12. Виконання договірних зобов'язань та форс-мажор. URL: https://biz.ligazakon.net/analitics/209892_vikonannya-dogovrnikhzobovyazan-ta-fors-mazhor
13. Випадок чи форс-мажор: у чому різниця? Вчимось у кращих. *Радник у сфері публічних закупівель*. URL: <https://radnuk.com.ua/voiennyj-stand/vypadok-chy-fors-mazhor-u-chomu-riznytsia-vchymos-u-krashchykh/>
14. Вовк М. З. Застосування принципу «contra proferentem» при тлумаченні умов цивільно-правових договорів. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (13 листопада 2020 року)*. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 24-29.
15. Вовк М.З. Застосування принципу «contra proferentem» при тлумаченні умов цивільно-правових договорів. *Актуальні проблеми приватного права в умовах євроінтеграційних процесів в Україні: збірник тез доповідей учасників науково-практичного семінару (13 листопада 2020 року)*. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 24-29.
16. Вовк О. Закони та звичаї війни: теоретико-правовий аспект. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 3 (16). С. 1–7.

17. Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції : колективна монографія. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. 508 с.
18. Возняковська К. Особливості удосконалення господарських та цивільно-правових договорів у воєнний час. *Юридичний вісник*. 2024. №3. С. 37-45.
19. Ганзієнко Д. Форс-мажор під час війни: огляд судової практики. URL: <https://www.integrites.com/uk/publications/force-majeure-during-the-war-litigation-overview/>
20. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 100-107.
21. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
22. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
23. Давидова І. В., Білошкурський М. М. Договір дарування як спосіб уникнути покарання за корупційні злочини. *Часопис цивілістики*. 2023. № 50. С. 18–23.
24. Давидова І.В. Категорії «договори» та «правочини» в концепції оновлення Цивільного кодексу України. *Офіційна концепція оновлення Цивільного кодексу України: проблеми практичної реалізації* : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Одеса, 25 лютого 2021р.). С. 17-21.
25. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних з війною. Рішення, внесені до ЄДРСР, з лютого 2022 року по вересень 2024 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daigest_sud_prakt_VS_spravi_vijna.pdf
26. Даниленко Т. Особливості вирішення питань кредитної заборгованості під час війни. *Юридична газета*. 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/bankivske-ta-finansove->

pravo/osoblivosti-virishennya-pitan-kreditnoyi-zaborgovanosti-pid-chas-viyni.html

- 27.Данилець Д. Форс-мажор: як правильно прописати застереження в договорі? URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/forsmazhor-yak-pravilno-propisati-zasterezhennya-v-dogovori.html>
- 28.Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Постанова Кабінету Міністрів України № 1364 від 06 грудня 2022 року. URL: <https://ukc.gov.ua/knowledge/perelik-terytoryj-na-yakyh-vedutsya-velysya-bojovi-diyi-abo-tymchasovo-okupovanyh-rosijskoyu-federatsiyeyu/>
- 29.Джуган В.О. Правове регулювання договору оренди приватного житла в умовах воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. URL: https://www.lsej.org.ua/3_2025/33.pdf
- 30.Дзера Ю. М. Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її правосуб'єктності. *Форум права*. 2010. № 1. С. 68–70.
- 31.Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 464 с.
- 32.Добрянська Н. В. Особливості укладення цивільно-правових договорів в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2024. Том 35 (74) № 3. С. 32-36.
- 33.Договірний форс-мажор в умовах воєнного стану в Україні. URL:<https://ibuhgalter.net/ru/articles/973>
- 34.Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження В. Луця) : матеріали Всеукр. наук. конф. [Електронне видання] / за заг.

- ред. Є. Харитонova, І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 241 с.
- 35.Дубицька Н.Т. Ризик та відповідальність у приватному праві. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 197-200.
 - 36.Духневич А., Лук'яненко С. Особливості регулювання договірних відносин в Україні під час воєнного стану. Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми. 2025. № 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/388572979_OSOBLIVOSTI_REGULUVANNA_DOGOVIIRNIH_VIDNOSIN_V_UKRAINI_PID_CAS_VOENNOGO_STANUPECULIARITIES_OF_REGULATING_CONTRACTUAL_RELATIONS_IN_UKRAINE_DURING_MARTIAL_LAW
 - 37.Дядюк Є. Форс-мажор – завжди актуальний. *Економічна правда*. 2024. URL: <https://epravda.com.ua/columns/2024/01/29/708995/>
 - 38.Дядюк Є.М. Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України: розумні зусилля та альтернативне виконання. *Юридична газета*. 2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviy-praktici-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html>
 - 39.Житловий кодекс України: Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5464-10>.
 - 40.Зайцев О.Л. Поняття предмета договору про закупівлю крізь призму цивільно-правових об'єктів. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 96-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна* (м. Харків, 21 трав. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 162-164.
 - 41.Закони Хаммурапі. URL: <https://ru.scribd.com/document/737227829/%D0%97%D0%B0%D0%B%D0%BE%D0%BD%D0%B8->

%D0%A5%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96

- 42.Засвідчення форс-мажорних обставин. *Вінницька торгово-промислова палата*. URL: <https://cci.vn.ua/force-majeure/>
- 43.Зобов'язальне право : навч.-метод. посібник. Ч. I. / Б.В. Дерев'янко ; МОН України, Українська академія банківської справи. Суми : УАБС, 2015. 106 с.
- 44.Іляшко О.О. Особливості правового регулювання прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/6_2020/6.pdf
- 45.Іляшко О.О. Правова політика держави щодо тимчасово окупованих територій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 528-532.
- 46.Іпотека під час війни: банки боргів не пробачать, але кредитні канікули нададуть. URL: <https://minfin.com.ua/ua/credits/articles/kak-izmenilispravila-vyplat-po-ipoteke-na-vremya-voyny/>
- 47.ІТ-право під час гібридної війни: від пошуку парадигми до прагматичних рішень : кол. монографія / за заг. ред. проф.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової. Одеса : Фенікс, 2025. 588 с.
- 48.Калаур І. Р. Договірні зобов'язання з передання майна в користування: проблеми теорії та практики. Тернопіль: Підручники і посібники, 2015. 480 с.
- 49.Кандаур К., Кравченко А., Фролов М. Специфіка укладання нових договорів про надання послуг в умовах воєнного стану. *UNIVERSUM*. 2024 № 14. С. 252–257.
- 50.Кирдан Б.В. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С.118-120.

- 51.Кібенко О. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. *XII Міжнародний судово-правовий форум*. (13-14 червня 2024 року, м. Київ). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf
- 52.Коваленко І., Молочко М. Правові класифікації укладання господарських договорів в Україні. *Current challenges of science and education*. MDPC Publishing, 2024. С. 597-604.
- 53.Кодекс цивільного захисту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#text>
- 54.Компенсації за зруйноване житло переселенцям платитимуть по-новому: що змінилось. *Radio Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/kompensatsiya-zruynovane-zhytlo-vpo/33243450.html>.
- 55.Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii>.
- 56.Корнієнко В.В. Правове регулювання форс-мажорних обставин. URL: <https://lg.arbitr.gov.ua/sud5014/4673456/255767/>
- 57.Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: монографія. Київ: Ін Юре, 2014. 376 с.
- 58.Коцюба К., Конюхова М. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. №1. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/1/2.pdf>
- 59.Кочина О. С., Болдирева В. М. Вплив воєнного стану на цивільні правовідносини. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 53-58.
- 60.Кочіашвілі А. Д. Воєнна агресія як істотна зміна обставин кредитного договору. Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження ОВ. Луця) : матеріали науково-практичної конференції. Одеса : НУ «Одеська юридична академія», 2023. С. 97–

99. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/b8ecafe5-4ea8-4e11-ad39-80b8f12fd821/download>
61. Кочіашвілі А. Д. Історичні аспекти формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили. *Juris Europensis Scientia*. 2025. № 6. С. 13-18. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2025/5.pdf
62. Кочіашвілі А. Д. Кредитні правовідносини в умовах воєнного стану. *Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл. столу. (Одеса, 29 березня 2024 р.) [Електронне видання]. Упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: Є. Харитонова, І. Давидової; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. С. 48-51. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ea2bc778-168c-4a62-b326-80f3aa712196/content?utm_source=chatgpt.com*
63. Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. *Часопис цивілістики*. № 56. С. 35-40. URL: <http://clj.nuoua.od.ua/archive/56/7.pdf>
64. Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. *Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.). За заг. ред. Є. Харитонова, І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2025. С. 107-109.*
65. Кочіашвілі А. Д. Щодо доречності використання категорії ризику для визначення непередбачуваних умов. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 103-105. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30479>*

- 66.Кравчук В.М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 15–18.
- 67.Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КПК. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 199.
- 68.Кравчук О.О., Бондаренко М.С. Колабораційна діяльність: науково-практичний коментар до нової статті 111-1 КПК. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 198-204. URL https://lsej.org.ua/3_2022/45.pdf
- 69.Кредитні канікули під час війни: умови та хитрощі банків. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/kreditni-kanikuli-pid-chas-viyni-umovita-hitroshchi-bankiv.html>
- 70.Кривенко Ю.В. Непереборна сила – історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Т. 2. С. 638-640.*
- 71.Кривенко Ю.В. Участь військовослужбовців у договірних зобов'язаннях. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 116-121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anopr_2024_4_21
- 72.Курило Ю. Теорія форс-мажорів: як довести обставини непереборної сили у різних країнах. 2019. URL: <https://mind.ua/openmind/20193086-teoriya-fors-mazhoriv-yak-dovesti-obstavini-neperebornoyi-sili-u-riznih-krayinah>
- 73.Кушнір Я. О. Особливості правового статусу тимчасово окупованих територій: порівняльно-правовий аспект. *Вісник НТУУ "КПІ"*

- Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 1(49). URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/233114>
74. Левицький М. О. Цивільно-правовий захист особистих немайнових прав військовослужбовців : монографія. Хмельниц. ун-т упр. та права ім. Леоніда Юзькова. Хмельницький : Мельник А.А., 2021. 225 с.
 75. Лист ТПП від 28.02.2022 р. № 2024/02.0-7.1. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf>
 76. Лукасевич-Крутник І.С. Спадкування в умовах воєнного стану в Україні. Проблеми цивільного права та процесу : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (м. Харків, 20 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 63-66.
 77. Макаренко О.Ю., Макаренко Н.А. Форс-мажорні обставини: виконання договірних зобов'язань у період збройної агресії російської федерації на території України. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 2(79). С. 32–39.
 78. Макаров І.М. Поняття і зміст режиму окупації у міжнародному праві. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 193-195.
 79. Маліновська І.М., Острогляд Д.А., Чернявська Д.С., Целиковська О.А. Воєнний стан як підстава зміни істотних умов договору та підстава звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 192–195.
 80. Маріц Д. О., Грачова О. Особливості укладання договору купівлі-продажу нерухомого майна в умовах воєнного стану в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2022. Вип. 4(56). С. 55–61.

- 81.Мащенко М. Форс-мажор під час воєнного стану як інструмент для захисту бізнесу. *Радник у сфері публічних закупівель*. URL: <https://radnuk.com.ua/voiennoy-stan/fors-mazhor-pid-chas-voiennoho-stanu-iak-instrument-dlia-zakhystu-biznesu/>
- 82.Мельник Г., Магомєдов І. Воєнний стан: чи змінилися наслідки невиконання цивільно-правових зобов'язань? *Юридична Газета*. 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/voenniy-stan-chi-zminilisya-naslidki-nevikonannya-civilnopravovih-zobovyazan.html>
- 83.Мельник О.О. Виконання умов договору внаслідок дії обставин форс-мажору під час воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 98–102.
- 84.Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України: дисерт. канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c8eea03f-6dfa-4f3d-90c2-d585e08ce3e7/content>
- 85.Мешкова К.О. Правовий режим форс-мажору в умовах воєнних дій: порівняльно – правовий аналіз інституту vis maior у римському приватному праві та непереборної сили в сучасному цивільному праві України. Збірник наукових праць ХНПУ імені Г С Сковороди: Право. 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/398544972_PRAVOVIJ_REZIM_FORS-MAZORU_V_UMOVAH_VOENNIH_DIJ_PORIVNALNO_-_PRAVOVIJ_ANALIZ_INSTITUTU_VIS_MAIOR_U_RIMSKOMU_PRIVATNOMU_PRAVI_TA_NEPEREBORNOI_SILI_V_SUCASNOM_U_CIVILNOMU_PRAVI_UKRAINI
- 86.Милаш В.С. Приватно-правові підвалини господарського правопорядку: сучасний стан і перспективи модернізації. *Теорія і*

- практика правознавства* : електрон. наук. фах. вид. 2014. № 1. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1.2014/5.pdf
87. Міністерство соціальної політики України. Внутрішньо переміщені особи. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
88. Музика Л.А., Лисенко Г.І. Поняття «force-majeure» за правом України, Великої Британії та США. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 84(1) С. 336-342.
89. Нікітін О. Особливості виконання договірних зобов'язань під час воєнного стану за відсутності в договорі положень про форсмажор. URL: <https://id-legalgroup.com/blog/osobennosti-vipolneniya-dogovornih-obyazatelstv-vo-vremya-voennogo-polojeniya-pri-otsytstvii-vdogovore-polojenii-o-fors-majore-oleg-nikitin-advokat-id-legal-group/>
90. Огляд судової практики Верховної Суду з вирішення господарських спорів в умовах воєнного стану (2024). Верховний Суд. URL: <https://surl.li/ekvtom>
91. Омельчук О. С. Перешкоди в реалізації цивільних прав в умовах воєнного стану та шляхи пошуку компромісу публічних та приватних інтересів. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 45. С. 18-22.
92. Орзіх Ю. Г. Воєнний стан в Україні: виклики правозастосування або конфлікт принципів права. *Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни* : матер. Всеукр. наук. конф. (Одеса, 24 травня 2022 р.) [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2022. С. 104-107.
93. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2019. 296 с.
94. Отраднава О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.

- 95.Панченко С.В. Принципи здійснення цивільних прав у динаміці договірної зобов'язання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 204-209.
- 96.Пашинський В. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні. *Право України*. 2005. № 4. С. 40–44.
- 97.Перелік нотаріусів, якими в умовах воєнного стану вчиняються нотаріальні дії щодо цінного майна: офіційний вебсайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/perelik-notariusiv-yakimiv-umovah-voennogo-stanu-vchinyayutsya-notarialni-dii-schodo-tsinnogo-mayna>
- 98.Погребняк В.Я. Оборотоzdатність суб'єктивних цивільних прав. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського*. 2020. Т. 31 (70), № 1. С. 84-88.
- 99.Половинкіна Р. Ю. Правовий статус громадянина на тимчасово окупованих територіях України. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 22–26.
100. Пономаренко К. Істотна зміна обставин замість форс-мажору – як це працює. URL: <https://mitrax.ua/uk/blog/istotna-zmina-obstavin-zamist-fors-mazhoru-yak-cze-praczyue/>
101. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації, від 20 березня 2022 року № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#text>
102. Порядок виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії російської федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд, від 19 квітня 2022 року № 473. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473-2022-п#n9>
103. Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської

- федерації, від 26 березня 2022 року № 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-п#top>
104. Постанова Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 686/16312/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117823557>.
105. Постанова Верховного Суду від 13.12.2023 р. у справі № 922/193/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115746261>
106. Постанова Верховного Суду від 21.07.2021 у справі № 912/3323/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99277353>
107. Постанова Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду від 31.08.2022 р. у справі № 910/15264/21. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/>
108. Постанова Касаційного господарського суду від 06.06.2023 р., справа №910/21100/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kgs_vp_vid_06_06_2023_roku_u_sprav_i_910_21100_21/
109. Постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 04.05.2022 у справі № 643/11629/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/10425830>
110. Постанова Касаційного цивільного суду в складі Верховного Суду від 06.07.2022 у справі № 521/20396/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190685>
111. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 12.04.2017 у справі № 913/869/14. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66119024>
112. Правова доктрина України : у 5 т. - Х. : Право, 2013. Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н.С. Кузнєцова, Є.О. Харитонов, Р.А. Майданик та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 760 с.

113. Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської, М. М. Хоменка. Одеса : Гельветика, 2022. 540 с.
114. Примак В. Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 4. С. 28-38.
115. Примак В.Д. Принцип свободи договору в умовах воєнного стану й діджиталізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С.225-229. URL: https://lsej.org.ua/5_2022/52.pdf
116. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (UNIDROIT) 2010. URL : <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/translations/blackletter2010-ukranian.pdf>
117. Пристанська. Н. Ринок нерухомості: як змінювалися ціни на оренду квартир у містах у 2024 році URL: https://24tv.ua/realestate24/tsini-orendu-kvartir-mistah-yak-zminyuvalisya-2024-de-neruhomist_n2707281.
118. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення корпоративного управління: Закон України від 22.02.2024 № 3587-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3587-20#n63>
119. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#n6>
120. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30 березня 2020 року № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20>

121. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 19.04.2022 року № 480. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/480-2022-%D0%BF#Text>
122. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо нотаріату та державної реєстрації в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2022 року № 719. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2022-%D0%BF#Text>
123. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо підтримки позичальників, майно яких було знищено або зазнало пошкоджень внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: Закон України від 01.12.2022 № 2823-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2823-20#Text>
124. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. №2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n225>
125. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2120-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text>
126. Про внесення змін до постанови Правління Національного банку України від 24 лютого 2022 року № 18: Постанова Правління Національного банку України № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0044500-22#Text>.

127. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>
128. Про електронні комунікації: Закон України № 1089-IX від 27.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>
129. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 року № 3334-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3334-15>.
130. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 09.11.2017 р. № 2189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2189-19>
131. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2022 № 187. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022- %D0%BF#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-%D0%BF#Text)
132. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
133. Про затвердження переліку нотаріусів, якими в умовах воєнного стану вчиняються нотаріальні дії щодо цінного майна: Наказ Міністерства юстиції України від 3 травня 2022 року N 1760/5. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36930>
134. Про затвердження Переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією: Наказ Мінрозвитку громад та територ. від 28.02.2025 № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0380-25#Text>
135. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації:

Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text>

136. Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422-2004-%D0%BF#Text>.
137. Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб і Порядку надання в тимчасове користування житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 582. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422-2004-%D0%BF#Text>.
138. Про затвердження форм щодо житлових приміщень з фондів житла тимчасового проживання: Наказ Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 15 травня 2004 р. № 98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0688-04#Text>.
139. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
140. Про компенсацію за пошкодження та знищення нерухомого майна у результаті бойових дій, терористичних актів, диверсій, викликаних військовою агресією російської федерації: Закон України від 22 березня 2023 року № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-IX#Text>
141. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та

знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#n297>

142. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 р. № 157-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/157-20>.
143. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
144. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів із зобов'язань, що виникають із договорів та інших правочинів (2012). Лист Вищого Спеціалізованого Суду з розгляду цивільних і кримінальних справ № 10-1390/0/4-12. 27.09.2012. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v1390740-12>.
145. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992 р. № 2482-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12/card2#Card>.
146. Про службові жилі приміщення: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 04 лютого 1988 р. № 37. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-88-%D0%BF#Text>.
147. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
148. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3552-XII. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t355100?_ga=2.142178162.1759623710.1683186424-294196098.1676033502

149. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text>
150. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія [Електронне видання] / за ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонові, К. Г. Некіт ; упор.-укл. Ю. С. Маршук ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 336 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423>
151. Проценко А. Форс-мажор під час війни: судова практика. URL: <https://radako.com.ua/fors-mazhor-pid-chas-vijny-sudova-praktyka>
152. Радтке О. Договірні відносини у воєнний час. Що змінилось? *Юридична фірма «Радтке-Прядко і партнери»*. URL: https://www.lawfirmpryadko.com/articles/dogovornye_otnosheniya_v_voennoe_vremya_chno_izmenilos
153. Ратушняк В.В. Вплив воєнного стану на правове регулювання і виконання договірних зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 104-106.
154. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними палатами форс-мажорних обставин : Рішення Президії Торгово-промислової палати України від 18.12.2014 № 44(5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040571-14#Text>
155. Регламентация договорных отношений в условиях воєнного стану : збірник матеріалів науково-практичного семінару для молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Київ, 05 жовтня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 140 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf_Reglament_dog_vidn_zhovten_2023.pdf
156. Резніченко С. В. Правова природа договірних зобов'язань в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*.

157. Рішення Європейського суду з прав людини від 23.01.2014 у справі "East/West Alliance Limited" проти України". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_994#Text
158. Роз'яснення Торгово-промислової палати України від 03.04.2024. URL: <https://ucci.org.ua/press-center/ucci-news/protsedura-zasvidchennia-forsmazhornikh-obstavin-z-28-02-2022>
159. Ромась М. І. Порядок укладення цивільно-правових договорів за участі держави Україна в умовах воєнного стану. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2023. Вип. 15(27), Т. 2. С. 187–193.
160. Рудюк Н.М. Цивільно-правова відповідальність в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 16 трав. 2025 р.). С. 193-196.
161. Сафончик О. І. Окремі питання захисту нерухомого майна та інших майнових прав фізичних осіб в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 501-503.
162. Семиразове зростання: економістка заявила про збільшення крайньої бідності в Україні URL: <https://www.volynnews.com/news/all/semyrazove-zrostannia-ekonomistka-zaiavyla-pro-zbilshennia-kraynoyi-bid/>.
163. Сінцов А. Невиконання договірних зобов'язань через карантин – форс-мажор чи істотна зміна обставин: на що вказує актуальна судова практика 2021? *Юрліга*. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/209349_nevikonannya-dogovrnikh-

zobovyazan-cherez-karantin--fors-mazhor-chi-stotna-zmna-obstavin-na-shcho-vkazu-aktualna-sudova-praktika-2021

164. Скиба І. В., Крилова І. І., Редзюк В. В. Укладення договорів в цивільно-правових відносинах: аспект публічного управління в умовах воєнного стану. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 18. С. 88–92.
165. Слободянюк В. Наслідки форс-мажорних обставин для суб'єктів господарських правовідносин. *Молодий вчений*. 2020. №5 (81). С. 248-252.
166. Слободянюк В. Наслідки форс-мажорних обставин для суб'єктів господарських правовідносин. *Молодий вчений*. № 5 (81). С. 248-252. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/997>
167. Сплата комунальних послуг в умовах воєнного стану. URL: <https://pon.org.ua/novyny/9362-splata-komunalnykh-poslug-v-umovakh-voennogo-stanu.html>
168. Текст Широкої Руської Правди. URL: <http://litopys.org.ua/bilets/bil09.htm>
169. Тетерятник Г. К. Дія у просторі та часі норм, які регулюють порядок кримінального провадження в умовах надзвичайних правових режимів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 424–427. URL http://www.lsej.org.ua/4_2020/103.pdf
170. Торгово-промислова палата України (1991–2023). Офіційний сайт. URL: <https://uccr.org.ua/>
171. Федорченко Н. В.. Договірні зобов'язання з надання послуг: проблеми теорії і практики: монографія. Київ: Юрінком Інтер. 2015. 328 с.
172. Форс-мажор в Україні: правові аспекти. URL: <https://dlf.ua/ua/fors-mazhor-v-ukrayini-pravovi-aspekti/>

173. Форс-мажор як договірна підстава звільнення від відповідальності. URL: <https://7eminar.ua/news/17161-fors-mazor-yak-dogovirna-pidstava-zvilnennya-vid-vidpovidalnosti>
174. Форс-мажорні обставини у договорах під час воєнного стану. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/forsmazhorni-obstavini-u-dogovorah--pid-chas-voennogo-stanu-.htm>
175. Харитонов Є. О. Війна: конфлікт та солідарність цивільних інтересів. *Діяльність в інтересах іншої особи в умовах війни: цивілістичні аспекти* : колект. монографія / за ред. проф. Є. О. Харитонova, проф. І. В. Давидової. Одеса : Фенікс, 2022. С. 9-38.
176. Харитонов Є. О., Білошкурський М. М. Проблемні питання конвалідації недійсних правочинів, учинених на тимчасово окупованих територіях та «сірій зоні». *Часопис цивілістики*. 2024. Вип. 53. С. 5–13.
177. Хатнюк Н., Рудик Ю. Правові засади: укладення, зміни та виконання господарських договорів в Україні. *Збірник наукових праць VI Міжнародної науково-практичної конференції «About the problems of science and practice, tasks and ways to solve them»*, Мілан, Італія. 2020. С. 154-156.
178. Цивільне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого ; за ред. Ч. Н. Азімова, С. Н. Приступи, В. М. Ігнатенка. Х. : Право, 2000. Ч. 1.
179. Цивільне право України : підручник: у 2 кн. За ред. О. В. Дзери та Н. С. Кузнецової. К. : Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 706 с.
180. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
181. Чередніченко М. Воєнний стан: чи змінились наслідки невиконання цивільно-правових зобов'язань. URL:

- https://jurliga.ligazakon.net/analytics/210706_vonniy-stan-chi-zmnilis-nasldki-nevikonannya-tsivlno-pravovikh-zobovyazan
182. Чи має право військовослужбовець на пільги за кредитними зобов'язаннями? URL: <https://merezha-prava.ua/blog-posts/chi-maie-pravo-viyskovosluzhbovec-na-pilgi-za-kreditnimi-zobovyazannyami>
 183. Чорнописька В.З., Капітан О.І. Вплив воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. Том 1. С. 99-103.
 184. Шамілова Я. Hardship – висновок про істотну зміну обставин. Запорізька торгово-промислова палата. URL: <https://www.cci.zp.ua/hardship-vysnovok-pro-istotnu-zminu-obstavyn/>
 185. Шевченко І. Форс-мажор під час війни: як застосовується при невиконанні міжнародних контрактів. URL: <https://mind.ua/openmind/20252074-fors-mazhor-pid-chas-vijni-yak-zastosovuetsya-pri-nevikonanni-mizhnarodnih-kontraktiv>
 186. Шемшур О. Поняття та правова природа ризику у приватному праві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2012. № 94. С. 105–108.
 187. Щербина В., Соцький А. Варто відзначити, що законодавець не обмежився лише адаптацією правового регулювання трудових відносин до умов воєнного стану, а й спробував осучаснити чинне трудове законодавство, пристосувавши його до нових викликів, що властиві для сучасних трудових відносин та їх правового забезпечення. *Рада почесних членів honoris causa*. 2022. С. 84.
 188. Що належить до форс-мажору. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/BZ012307>
 189. Яроцький В. Л. Особливості виникнення особистих немайнових та майнових правовідносин. *Форум права*. 2012. № 4. С. 1103-1107. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_185.pdf

190. Acts of God. URL: <https://www.armstronglegal.com.au/commercial-law/national/tort-law/acts-of-god/>
191. Code civil des français: éd. originale et seule officielle. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Code%20Civil%201804%20FR.pdf>
192. Corpus Iuris Civilis: Digesta *The Latin Library*. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml>
193. Force majeure VS Hardship. URL: <https://donetskcci.com/news/455-force-majeure-vs-hardship>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. *Часопис цивілістики*. 2025. Вип. 56. С. 35-40. DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v056.2025.5>

2. Кочіашвілі А. Д. Історичні аспекти формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили. *Juris Europensis Scientia*. 2025. Вип. 6. С. 13-18. DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.3>

3. Кочіашвілі А. Д. Вплив воєнного стану та супутніх обставин на динаміку цивільно-правових договорів. *Часопис цивілістики*. 2025. Вип. 59. С. 54-59. DOI <https://doi.org/10.32782/chc.v059.2025.7>

4. Кочіашвілі А. Д., Омельчук О. С. Особливості використання штучного інтелекту при зміні умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2026. Том 37 (76). № 2. С. 1-5. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2026.2/01>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Кочіашвілі А. Д. Воєнна агресія як істотна зміна обставин кредитного договору. Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження О. А. Пушкіна): матеріали науково-практичної конференції (11 грудня 2023р., м. Одеса). Одеса : НУ «Одеська юридична академія», 2023. С. 97–99.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/b8ecafe5-4ea8-4e11-ad39-80b8f12fd821/download>

6. Кочіашвілі А. Д. Кредитні правовідносини в умовах воєнного стану. Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл.столу. (Одеса, 29 березня 2024 р.) [Електронне видання]. Упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: Є. Харитонов, І. Давидової ; Нац. ун-т «Одес.юрид. академія». Одеса :Фенікс, 2024. С. 48-51.

URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ea2bc778-168c-4a62-b326-80f3aa712196/content?utm_source=chatgpt.com

7. Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.). За заг. ред. Є. Харитонов, І. Давидової ; НУ «Одес.юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2025. С. 107-109. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a2cd872f-d57a-4558-adaa-2cb9f2969520/content>

8. Кочіашвілі А. Д. Щодо доречності використання категорії ризику для визначення непередбачуваних умов. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса :Фенікс, 2025. Т. 2. С. 103-105. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30479>

9. Кочіашвілі А. Д. Співвідношення форс-мажору та хард-шипу в контексті зміни умов договору. Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи» (м. Одеса, 19 травня 2025 року). Фенікс 2025. С. 115-118. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b5048c79-18da-45d4-9eff-86838a4b9ae9/content>

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднено на: науково-практичній конференції «Договори в умовах миру та війни» (до 90-річчя з дня народження В. Луця) (м. Одеса, 11 грудня 2023р.) – дистанційна участь; Всеукраїнському круглому столі «Правнича мова в галузі приватного права» (м. Одеса, 29 березня 2024 р.) – дистанційна участь; Всеукраїнській науковій конференції «Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.) – дистанційна участь; Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 травня 2025 р.) – дистанційна участь; Всеукраїнській науковій конференції «Римське право і сучасність: гібридна війна і права особи» (м. Одеса, 19 травня 2025 року). – дистанційна участь.

«ЗАТВЕРДЖЕНО»

Голова Київського районного суду м. Одеси

Чваніш С.А.

«18»

2026 р.

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження аспіранта кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія» Кочіашвілі Альберта Давидовича на тему: «Особливості виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану» в практичну діяльність Київського районного суду м. Одеси

Комісія у складі: заступника голови суду Петренка В.С., судді Мальованого В.О., судді Цирфи К.А. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія» Кочіашвілі Альберта Давидовича на тему «Особливості виконання та зміни умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану» на здобуття наукового ступеня вищої освіти доктора філософії з галузі знань 081-Право, спеціальності 081-Право, використовуються в практичній діяльності суду.

Комісія вважає, що викладені у публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Київського районного суду м. Одеси. Рекомендовано до використання наступні публікації:

Кочіашвілі А. Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. *Часопис цивілістики*. № 56. С. 35-40.

URL: <http://clj.nuoua.od.ua/archive/56/7.pdf>

Кочіашвілі А. Д. Історичні аспекти формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили. *JurisEuropensisScientia*. 2025. № 6. С. 13-18.

URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2025/5.pdf

Кочіашвілі А.Д. Щодо доречності використання категорії ризику для визначення непередбачуваних умов. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. За заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 103-105.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b6e24353-84e3-4ed8-af75-d99dc6e32b16/content>

Кочіашвілі А.Д., Омельчук О.С. Особливості використання штучного інтелекту при зміні умов цивільно-правових договорів в умовах воєнного стану. Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. 2026. Том 37 (76) №2. С. 1-5.

URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2026/2_2026/3.pdf

Кочіашвілі А.Д. Непередбачувані обставини в договірних правовідносинах в контексті російської військової агресії. Одеські грудневі цивілістичні читання: приватне право, як концепт в умовах війни: людський вимір : матеріали Всеукр.

наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2024 р.). За заг. ред. Є. Харитонova, І. Давидової ; НУ «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2025. С. 107-109.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a2cd872f-d57a-4558-adaa-2cb9f2969520/content>

Кочіашвілі А. Д. Кредитні правовідносини в умовах воєнного стану. Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл. столу. (Одеса, 29 березня 2024 р.) [Електронне видання]. Упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: Є. Харитонova, І. Давидової: Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. С. 48-51.

URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ea2bc778-168c-4a62-b326-80f3aa712196/content?utm_source=chatgpt.com

Кочіашвілі А. Д. Воєнна агресія як істотна зміна обставин кредитного договору. Договори в умовах миру та війни (до 90-річчя з дня народження О.А. Пушкіна) : матеріали науково-практичної конференції. Одеса. НУ «Одеська юридична академія». 2023. С.97-99.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/b8ecafe5-4ea8-4e11-ad39-80b8f12fd821/download>

Кочіашвілі А.Д. Вплив воєнного стану та супутніх обставин на динаміку цивільно-правових договорів. Часопис цивілістики. №59. С. 54-59.

URL: <https://clj.nuoua.od.ua/archive/59/9.pdf>

Кочіашвілі А.Д. Співвідношення форс-мажору та хард-шипу в контексті зміни умов договору. Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Римське право і сучасність: Гібридна війна і права особи» (Одеса, 19 травня 2025 року). Фенікс 2025. С. 115-118.

URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/23d794ff-a862-402a-a541-a953647126af/content>

Заступник голови

Київського районного суду м. Одеси

 Петренко В.С.

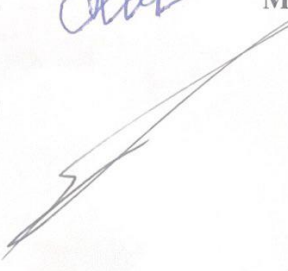
Суддя

Київського районного суду м. Одеси

 Мальований В.О.

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

 Цирфа К.А.